Іван Мазепа

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Ця людина – одна з тих знакових постатей української історії, життя та вчинки котрих і сьогодні викликають гарячі суперечки. Приятель Петра I – і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів – і «Юда», відлучений від церкви; майстер складних дипломатичних ігор – і людина, що поставила на карту все і програла найголовнішу гру свого життя; улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант серед українських гетьманів… Читач цієї книги зможе створити свій власний варіант образу Мазепи – одного з найколоритніших, найцікавіших українців.

- Д. В. Журавлев
  - * * *
  - Джерела та література

Д. В. Журавлев
Іван Мазепа

* * *

Поза всяким сумнівом, Іван Степанович Мазепа-Колединський є однією з найяскравіших, найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Крім того, що це постать визначна за своїм масштабом як політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, – мало кому з дійових осіб української історії випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. Іван Мазепа – одна з тих знакових особистостей української історії, чиє життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко – і людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що вже майже триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки. Що-що, а забуття гетьманові не загрожуватиме ще дуже довго. Здається, в постаті Івана Мазепи втілився самий дух неспокійної, кипучої, напрочуд колоритної доби, котра недаремно дістала у мистецтвознавців назву «бароко» (від італ. «barocco» – «дивний», «химерний»). І справді. Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордена Святого апостола Андрія Первозванного – і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох українських міст, – і «Юда», відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай неймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор – і людина, що зуміла поставити на карту все і, зрештою, програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів.

Довгий час Мазепа був справжнім жупелом для залякування вірнопідданих мешканців російської та радянської імперій. Недарма будь-який український рух у XIX столітті найчастіше називали «мазепинством». У XX столітті гетьмана як універсального антигероя дещо витіснили інші українські діячі – Симон Петлюра та Степан Бандера. Але і про Мазепу ніколи не забували – надто потрібним виявився гетьман і прихильникам, і супротивникам української ідеї.

Гетьман Іван Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп-Колединських (інший варіант написання – Колодинських) православного віросповідання. Невідомий автор «Літопису Самовидця» твердив, що Мазепа зі «старожитньої

шляхти української і у Війську Запорозькому значної», а інший відомий український літописець кінця XVII – початку XVIII століття, Самійло Величко, називає гетьмана «значним козако-руським шляхтичем». На жаль, історики й сьогодні не мають точних даних, звідки походив рід Мазеп-Колединських. Олександр Оглоблін у своєму класичному дослідженні, присвяченому гетьманові Мазепі та його добі, згадує про версії волинського та подільського походження роду.

У XIX столітті існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Ґрунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепи і Курцевичі користувалися фактично однаковим (або принаймні дуже схожим) гербом – знаком «Курч» (на червоному тлі срібний перехрещений посередині вилоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруску із загнутими догори кінцями, з правого боку від нього зірка, ліворуч – півмісяць, повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів могли користуватися фактично тим самим гербом або його варіаціями, навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа – носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепи до свого родового герба «Курч». Але так чи інакше, першим Мазепою на Білоцерківщині, про якого згадується в історичних джерелах, є Микола Мазепа – прадід гетьмана, який 1572 року дістав від польського короля Сигізмунда II Августа привілей на хутір (згодом дістане назву Мазепинці) на річці Камениці, за який він мав відбувати військову службу при білоцерківському старості. Привілей був підтверджений королем Стефаном Баторієм у 1578 році. Можливо, що котрийсь із Мазеп – дрібних православних шляхтичів – займався «козакуванням» ще наприкінці XVI – на початку XVII століття і, можливо, навіть брав участь у козацьких повстаннях.

Доля батька гетьмана, Степана-Адама Мазепи, склалася досить цікаво і драматично: у 1637 році він убив у поєдинку шляхтича Яна Зеленського і був засуджений сеймом до баніції (позбавлення шляхетського стану), інфамії (знеславлення і обмеження громадянських прав) і смертної кари. Але Степанові-Адаму пощастило – він зумів домогтися відкладення вироку, а тим часом домовився з родичами загиблого Зеленського про солідну компенсацію. У 1645 році він зумів дістати глейт – королівський документ, що поновлював його в усіх шляхетських правах. Проте згаданий прикрий випадок, мабуть, позначився на

кар'єрі Степана-Адама і міг стати причиною того, що в 1648 році він, схоже, приєднався до війська Богдана Хмельницького, як і багато інших дрібних українських православних шляхтичів. У цьому була своя логіка – українська шляхта, незадоволена магнатським засиллям, шукала кращого місця під сонцем, зокрема підтримавши козацькі виступи. Документ 1654 року згадує про Степана-Адама Мазепу як про білоцерківського козацького отамана. Саме тоді Степан-Адам зближується з майбутнім гетьманом Іваном Виговським, беручи участь у переговорах, що їх вів Виговський (на той час ще генеральний писар Богдана Хмельницького) з відомим російським дипломатом В. Бутурліним. Після смерті Хмельницького Степан-Адам Мазепа підтримуватиме Виговського і його спробу створити Велике князівство Руське в складі триєдиної Речі Посполитої. Так само непогані стосунки були в Степана-Адама Мазепи і з наступником Виговського на Правобережжі – гетьманом пропольської орієнтації, схильним до політичних авантюр, Павлом Тетерею.

Не менш цікавою постаттю була і мати Івана Степановича – Марина Мокієвська, представниця українського православного шляхетського роду, що теж підтримав свого часу Богдана Хмельницького. Марина Мокієвська-Мазепина прожила довге і непросте життя, народила й виховала двох дітей – сина Івана та доньку Олександру, а після смерті чоловіка вступила до знаменитого Луцького Хрестовоздвиженського братства, присвятивши себе церковним та громадським справам. Згодом вона стала черницею та ігуменею одразу двох відомих жіночих монастирів – Києво-Печерського Вознесенського (1686—1707) та Глухівського (1688—1707). Але навіть ставши ігуменею, Марина Мазепина (у чернецтві Марія-Магдалина) не залишила важливих справ і в 1688 та 1702 роках їздила до Москви, добиваючись жалуваних грамот від московського патріарха. Вона продовжувала і словом, і ділом підтримувати своїх уже дорослих дітей – зокрема, допомагала синові-гетьманові розв'язати справу з доносами на нього, виступала доброю порадницею для доньки. Померла ігуменя Марія-Магдалина в дуже поважному віці (їй, певно, було не менше дев'яноста літ) десь наприкінці 1707 року.

Нелегко склалося життя молодшої сестри гетьмана – Олександри (дата народження невідома – 1695). Тричі одружена, вона не зазнала родинного щастя, мала двох синів і доньку. Одним із її синів був спадкоємець гетьмана – Андрій Войнаровський.

Дата і рік народження головного героя цієї книжки – Івана Степановича Мазепи – дотепер залишаються предметом суперечок істориків, які наводять різні роки, взяті з цілком гідних довіри

джерел. І якщо місяць та день народження гетьмана (20 березня), віднайдені в XIX ст. відомим польсько-українським поетом-романтиком Тимофієм Падурою, у більшості сучасних істориків особливих заперечень не викликають, то ось з роком далеко не все зрозуміло. Часто приймають як найбільш вірогідну дату 1639 рік, бо в одному з листів найближчого соратника Мазепи Пилипа Орлика від 1741 року гетьман-вигнанець пише про те, що зараз йому сімдесят років – стільки, «скільки було небіжчикові Мазепі в Бендерах».

Натомість ми точно знаємо місце народження Івана Мазепи – хутір Мазепинці (Каменець) Білоцерківського повіту Київського воєводства. Дитинство майбутнього гетьмана пройшло в батьківському маєтку. Очевидно, саме тут маленький Іван навчився необхідних шляхтичеві вмінь – їздити верхи, володіти шаблею і рушницею.

Шляхетське виховання не передбачало надто глибокого інтелектуального чи духовного життя, проте ми знаємо, що Іван Мазепа добре грав на торбані (різновид кобзи), мав тонкий смак – а все це, зрозуміло, закладається в дитинстві. Батьки майбутнього гетьмана, добре освічені люди з широкими культурними інтересами, намагалися дати синові найкращу освіту – ми маємо чітку вказівку на те, що Іван Степанович навчався в Києво-Могилянській колегії (що стане академією і набуде найбільшого розквіту саме під час його гетьманування), а згодом у котрійсь із єзуїтських колегій Польщі (скоріш за все, у Варшавській, хоча є одна згадка про навчання молодого Мазепи в Полоцьку).

Саме в цей час Іван Мазепа здобув глибокі знання з латинської мови, а про те, що він знав її досконало, вільно читав римських класиків і принагідно їх цитував, є чимало згадок. Французький дипломат Ф. де ля Невіль, який познайомився з Мазепою під час перебування останнього в Москві, писав: «Цей принц – не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду». З цих та інших повідомлень видно, що Іван Степанович дуже добре знав латину та польську, володів німецькою, французькою (бо газети французькі справді читав і за перипетіями європейської політики слідкував дуже уважно), італійською, голландською і, за висловом П. Орлика, «досить міцно татарською».

Справа в тому, що після закінчення колегії юнак за протекцією знайомих свого батька (зокрема, князів Вишневецьких) потрапив до польського королівського двору, де став пажем, а згодом покойовим короля Яна-Казимира. Приблизно в 1656—1659 роках він разом із двома іншими

молодими шляхтичами побував за кордоном для завершення своєї освіти. Там він відвідав Францію, Італію та Німеччину (звідси знання мов) – згідно з листом П. Орлика до сина Григора. Сьогодні точно доведено (українським істориком Т. Мацьковим), що Мазепа побував у Нідерландах, у місті Девентер, разом із майбутнім краківським каштеляном Мартіном Концьким, у спогадах котрого є згадка про спільне навчання з Мазепою в цій країні. У Девентері в 1657 році Іван Мазепа навчався відливанню та використанню гармат при майстерні Віллема Вегеваарда.

Повернувшись до Варшави, Іван Мазепа продовжує не тільки виконувати звичайні функції покойового при королі, але йому також доручають доволі важливі місії. Так, 1659 року він їздить з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського, наступного року – до Юрія Хмельницького, а 1663-го відвозить клейноди до Павла Тетері. Кар'єра молодого шляхтича йшла по висхідній лінії, незважаючи на непрості для Речі Посполитої в цілому часи. Перебування при королівському дворі стало для нього чудовою школою інтриг. Саме тоді Іван Мазепа завів цінні зв'язки з польськими владними колами (недаремно згодом у Росії гетьман вважатиметься фахівцем у польських справах).

І саме тоді сформувалася інша, дуже важлива складова міфу про Івана Мазепу – легенда про нього як про романтичного героя-коханця. Якщо для російського, а нерідко і для українського читача, навіть далекого від історії, ім'я гетьмана так чи інакше асоціюється з політикою, Північною війною, епохою Петра І, то для західного європейця, обізнаного з літературою, Мазепа – такий собі український аналог Казанови чи Дон Жуана. Саме такий образ Мазепи популяризували Джордж Гордон Байрон і Віктор Гюго, Богдан Залеський і Бертольд Брехт, Ференц Ліст, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Орас Верне тощо. Як і кожен історичний міф, цей являє собою складне переплетіння правди, напівправди і чистої вигадки.

Не викликає жодного сумніву той факт, що Іван Степанович Мазепа замолоду вмів приваблювати до себе представниць прекрасної половини людства. Недаремно 1707 року дружина белзького воєводи Сенявського говорила французькому дипломату де Бонаку: «…гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього» (в оригіналі вжито французьке слово «charme»). Наприкінці XIX століття відомий київський дослідник Іван Каманін віднайшов цікаві документи, датовані 1663 роком, що стосуються справи про розлучення такої собі Олени Загоровської з чоловіком. Ян Загоровський (значно старший за дружину) висував проти неї звинувачення в подружній зраді, посилаючись

на наявність у своєї молодої дружини великої кількості подарунків та листів від Мазепи. Більше того – в одному з листів майбутній гетьман, немов у справжньому пригодницькому романі, намовляв пані Олену (стаття Каманіна так і називається – «Мазепа и его прекрасная Елена») поїхати з чоловіком до сусіднього села Ревушки. По дорозі він обіцяв зробити засідку і вбити пана Яна. Цей план не було реалізовано, і ми навіть не знаємо закінчення всієї цієї історії (адже кінець справи про розлучення втрачено). Цікаво, що Мазепу ніхто не викликав у цій справі до суду. Ще менше ми знаємо про ймовірний роман Івана Степановича із дружиною М. Концького. Але найбільшого розголосу набула не справжня, а, схоже, цілком вигадана історія – про кохання майбутнього гетьмана до пані Фальбовської та «покарання Мазепи».

Вигадав цю історію (повністю чи частково – серед сучасних істориків немає щодо цього єдиної думки; читач, що цікавиться цією тематикою, може віднайти докладнішу інформацію в статті Христини Пеленської «Польська легенда про Мазепу» (Віднова. – 1985. – № 3) та монографії Теодора Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах») відомий мемуарист, великий вигадник (хоча термін «брехун», застосований відомим російським дослідником Олександром Брікнером, є точніший) і особистий ворог Мазепи Ян Хризостом Пасек (1636—1701). Вона вміщена в його популярних свого часу мемуарах поряд із такими ж химерними історіями (наприклад, про спеціально навчену свиню пана Пасека, що приносила своєму господареві підстрелену на полюванні дичину). Короткий зміст її такий.

Пасек служив пажем при дворі Яна-Казимира разом із Мазепою. У 1661 році він був замішаний у змову проти короля, яку викрив Янові-Казимиру не хто інший, як Мазепа. Пасек завдяки добре підвішеному язику викрутився на судовому процесі з цих неприємностей і заприсягся помститися своєму кривднику, записавши і розповсюдивши при дворі історію трагікомічного роману останнього з пані Фальбовською, дружиною шляхтича з Волині Станіслава Фальбовського (з часів Байрона кохану Мазепи стали найчастіше називати Терезою). Мовляв, коли ревнивий пан Станіслав довідався про все, що сталося, він обманом заманив Мазепу до себе додому, наказав своїм слугам роздягнути нещасного коханця, прив'язати до спини коня і відпустити того. Кінь гасав степом та лісовими нетрями кілька годин, аж поки дістався маєтку Мазепи, де слуги нарешті врятували свого пораненого й подряпаного колючками пана. Згодом ця пригоду (у ще більш скороченому вигляді, без імен і назв) умістив знаменитий французький філософ-просвітитель

Вольтер, який також був досить відомим істориком-аматором і збирачем пліток, у своїй «Історії Карла XII». Саме з легкої руки Вольтера історія «покарання Мазепи» набула всеєвропейського розголосу (абсолютна більшість згаданих вище творів літератури та живопису – саме на цей сюжет). Поширилася думка, що саме так – на спині дикого коня – потрапив Мазепа до далекої і таємничої для європейців «країни козаків», де завдяки своїм талантам став гетьманом і князем. Для романтиків XIX століття Мазепа навіть уособлював бунтівний, принижений людський дух, який стає незламним за найнесприятливіших обставин і на якого чекає велике майбутнє. На жаль (чи на щастя) для репутації знаменитого українця, вищезгадана історія належить до типового «чорного PR» XVII століття (так вважають і українські, і польські дослідники біографії Мазепи – наприклад, Х. Пеленська, О. Бєльовський). Можна лише зазначити, що, якби Пасек міг зазирнути у майбутнє і дізнатися, якої несподіваної широкої слави принесе його ворогові-українцеві ця вигадка, він, можливо, утримався б від її розповсюдження.

Так чи інакше, але внаслідок якихось точно не відомих нам подій у 1663 році молодий Іван Мазепа залишає королівський двір і їде до Мазепинців, де допомагає вже старенькому батькові. У 1665-му, після смерті Степана-Адама, Іван Степанович навіть дістав титул чернігівського підчашого. Остаточно контакти Мазепи з польським двором перервалися, як слушно вважає Олександр Оглоблін, після смерті королеви Марії-Людвіки (1667 рік) та зречення короля Яна-Казимира (1668 рік).

У 1669 році в житті Івана Мазепи настав переломний момент – він пов'язав свою подальшу кар'єру з діяльністю видатного українського політика, блискучого полководця гетьмана Петра Дорошенка. У 1669 році зоря Дорошенка («Сонця доби Руїни») все ще стояла в зеніті, і сподівання щодо об'єднання України ще не потонули в морі сліз і крові. Спочатку молодий, блискучий шляхтич був ротмістром гетьманської надвірної корогви, згодом, у 70-ті роки XVII століття, став генеральним осавулом. Молодому старшині не раз і не двічі довелося брати участь у боях: так, у 1672 році у складі війська Дорошенка – у війні проти Польщі (в союзі з Туреччиною). Проте ненадійність турецьких і татарських союзників Дорошенка була очевидною – татари, офіційно визнаючи останнього гетьманом, підтримували власного кандидата на булаву, П. Суховія. Крім того, між союзниками траплялися й «непорозуміння», викликані намаганням татар захопити здобич. Того ж року Іван Мазепа на чолі невеликого загону сердюків боронив Крехівський монастир від татарсько-турецького загону, «и сам… з ручницы много трупом турков

положил», як пише про ці події Чернігівський літопис. Очевидно, батьківські уроки володіння шаблею та влучної стрільби не минули для нашого героя даремно.

Десь у 1668—1669 роках в особистому житті Івана Мазепи теж сталася значна зміна – він одружився з трохи старшою за себе вдовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича – Ганною (з відомого роду Половців). Покійний Фридрикевич був близьким приятелем Дорошенка, і одруження з його вдовою означало, що Іван Мазепа потрапляв до вузького кола найближчих до гетьмана осіб.

Як це не дивно, ми дуже мало знаємо про те, чи були у Івана Мазепи діти. За одними даними, у подружжя народилася донька Варвара та син Іван, які померли в ранньому дитинстві. Принаймні про доньку гетьмана в 1704 році писав гамбурзький тижневик «Historische Remarks» (не слід недооцінювати обізнаності тогочасної європейської преси в українських справах!).

Кар'єру Івана Мазепи в Чигирині обірвав Його Величність Випадок (а не якась «патологічна схильність Мазепи до зміни покровителів», як це нерідко твердять деякі публіцисти). У червні 1674 року Мазепа очолив загін татар та козаків Дорошенка, які мали відвезти до Криму листи та п'ятнадцятьох полонених українців з Лівобережжя у дарунок ханові. Такою була жорстока політична реальність тих часів – український гетьман платив кримському ханові за допомогу українськими ж рабами. Проте ні полоненим, ні Мазепі не судилося дістатися Криму. Десь поблизу річки Інгул 11 червня загін потрапив у засідку, влаштовану запорожцями – тогочасний кошовий отаман, славнозвісний Іван Сірко, виступав проти українсько-турецького союзу, завдаючи дошкульних ударів по Кримському ханству і руйнуючи плани Дорошенка. Розлютовані запорожці, схоже, не церемонилися з татарами та людьми Дорошенка, але Мазепу залишили живим – за легендою, переказаною літописцем Самійлом Величком, Івана Степановича врятував особисто Сірко, нібито зауваживши, що ця людина ще знадобиться Україні. Таке «пророцтво» здається дуже схожим на пізнішу легенду, але фактом є те, що Сірко не хотів віддавати Мазепу (таланти якого, вочевидь, оцінив) гетьманові Самойловичу. Той, дізнавшись, що генеральний осавул Дорошенка потрапив у полон до запорожців, вимагав його видачі. Лише дипломатичний тиск Москви, з якою Січ в даний момент не бажала псувати відносини, змусив Сірка відправити свого бранця до Батурина – столиці лівобережних гетьманів. Сталося це в липні 1674 року.

Опинившись у новій, спочатку навіть загрозливій обстановці,

Мазепа зумів швидко зорієнтуватися. Йому вдалося здобути довіру Самойловича, взагалі не дуже схильного комусь довіряти (так, він підозрював власного сина Григорія у намірах відібрати гетьманську булаву). Але Мазепу (його дружина Ганна була далекою родичкою гетьманової племінниці Марії Самойлович через Горленків) Самойлович невдовзі робить «гетьманським дворянином», а згодом генеральним осавулом.

Мазепа як генеральний військовий осавул бере участь у Чигиринських походах козацького війська 1677 та 1678 років, коли об'єднані армії Самойловича та російського боярина Г. Ромодановського боронили Чигирин від турецької навали, веде переговори в Москві про статус Слобожанщини (відбувалися вони наприкінці 1680 – у 1681 році), але російський уряд категорично відмовився передати слобідські полки під контроль гетьмана Лівобережної України, залишивши їх у прямій залежності від бєлгородського воєводи. У січні 1686 року Мазепа разом із сином Івана Самойловича Григорієм передає російському уряду українські застереження і побажання у зв'язку з горезвісним «Вічним миром» Росії та Польщі (який став черговим порушенням Росією Березневих статей Б. Хмельницького – адже в них йшлося про відвоювання у поляків усієї козацької України, Вічний же мир фіксував поділ України між Москвою та Варшавою по Дніпру та передбачав російсько-польський союз проти Туреччини). У Івана Степановича з'являються зв'язки у колах російської знаті. Так, він знайомиться з фаворитом цариці-регентки Софії – князем Василем Голіциним.

Слід зауважити, що в цей період свого життя Іван Мазепа, крім дипломатичних місій до Москви, бере участь і в суто українських справах – наприклад, у виборах Київського митрополита. З небагатого «гетьманського дворянина» Іван Степанович поступово стає на Лівобережжі поважною людиною зі значними маєтностями.

У цілому ж цей період у житті Івана Мазепи був своєрідною підготовкою, «школою політичного життя», часом формування «володаря України». Ця справді незвичайна людина мала особливий талант приваблювати до себе надзвичайно різних особистостей, могла говорити з кожним його мовою, як захоплено відзначав український дослідник-емігрант Ілько Борщак. «Ніхто бо, – писав Пилип Орлик в одному зі своїх листів, – не міг краще обробити людину, привабити її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив своєю». Освічений, розумний і ерудований, зі знанням мов, тактовний і спритний, Іван Мазепа, на думку його англійського біографа Кларенса Меннінґа, був справжнім

«gentleman of the Renaissance», людиною, схожою на багатогранних політиків-аристократів доби Ренесансу. При всіх свої блискучих, сильних рисах такий зразок мав і слабкі сторони – наприклад, схильність до авторитарності.

Але роки до початку гетьманування були не лише часом становлення Івана Мазепи як особистості, безперечно яскравої, але й тим періодом, коли почало формуватися його бачення української політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Навряд чи мають рацію ті надпатріотичні українські історики, які твердять, що Мазепа буквально «з дитинства мріяв про сильну самостійну соборну Українську державу». Так само помилкою було б вважати його «прихильником устрою шляхетської Польщі» (відомий вислів радянських вчених). Недаремно ж у розмові з Жаном Балюзом, сином приятеля Мазепи Антуана Балюза (тобто у відносно невимушеній обстановці), гетьман говорив, що Річ Посполита, подібно до Давнього Риму, хилиться до занепаду… Поки що мова йшла про дотримання статус-кво – Гетьманщина була васалом Росії.

Наскільки міцно тримали українці в руках шаблі, показала чергова війна: після «Вічного миру» Росія, Українська козацька держава та Річ Посполита увійшли до грандіозної антитурецької коаліції (Священної Ліги). В рамках коаліції росіяни та українці мали здійснити великий сухопутний похід на Кримське ханство. Цей Перший Кримський похід 150-тисячної об'єднаної армії В. Голіцина та І. Самойловича, широко розрекламований ще до його початку, завершився нічим – влітку 1687 року українсько-російські війська, зазнавши великих втрат від спраги, хвороб та бойових дій, повернулися ні з чим, навіть не дійшовши Перекопу. Причинами цього були невдало обраний час та стратегія походу, а також обмежені військові таланти головнокомандувача – князя Василя Голіцина. Аби якось підсолодити гіркоту поразки, закохана у князя Василя регентка – царівна Софія – навіть надіслала привітання зі щасливим поверненням додому. Але Голіцин шукав цапа-відбувайла за бездарно проведений похід. Ідеальною фігурою на таку роль став український гетьман Іван Самойлович, який ще до початку та під час походу нарікав на дії князя та російських воєвод.

Було задіяно механізм складної інтриги, до якої долучилися як російські бояри, так і українська козацька старшина, невдоволена грошолюбством, зарозумілістю, грубістю та династійними планами Самойловича. Участь генерального осавула Івана Мазепи у змові проти Самойловича переконливо не доведена дотепер. Мазепа, очевидно, знав про змову (хоча вважати його організатором – явне перебільшення) і не повідомив

Самойловича про неї, адже вона могла розчистити йому шлях до влади.

Вибори нового гетьмана відбулися о десятій ранку 25 липня 1687 року. На козацькій раді були присутні кілька тисяч (найчастіше фігурує цифра дві тисячі) козаків, уся генеральна та значна частина полкової старшини. Нашому сучасникові ця рада навряд чи здалася б аж надто демократичною – гетьмана обирали далеким від ідеалу методом «прямої демократії», вигукуючи прізвище свого кандидата прямо з місця. У випадку наявності кількох кандидатур і небажання кандидатів забирати їх могла спалахнути серйозна сутичка (як на знаменитій Чорній раді під Ніжином у 1663 році, коли було обрано І. Брюховецького). Проте цього разу процедура пройшла відносно спокійно – старшина і козаки висловилися за Івана Мазепу.

Події липня 1687 року на річці Коломак завершилися пограбуванням рядовими козаками частини майна Самойловича і побиттям або навіть убивствами ними деяких особливо ненависних старшин, розподілом усіх основних посад між старшинами і підписанням відомих Коломацьких договірних статей. Ці статті являли собою угоду з 22 пунктів, що укладалася між Росією та Українською козацькою державою нібито «на підтвердження» знаменитих Березневих статей Богдана Хмельницького. Насправді ж кожні нові статті, що їх підписували з Москвою українські гетьмани, отримуючи булаву, містили різні пункти, які відбивали тогочасний політичний status quo. Як правило, це були все нові й нові пункти, спрямовані на обмеження прав української сторони і все більшу інтеграцію козацької державності до складу Росії. Оцінюючи їх у цілому, навряд чи можна назвати їх якимось успіхом або невдачею нового українського керівництва. Це ті умови, за яких взагалі був можливий прихід Івана Мазепи (чи будь-якого іншого старшини) до влади. Так, Коломацькі статті дійсно «суперечили автономії українських земель» (вислів О. Субтельного) і ускладнювали ведення гетьманом більш вигідної для його держави зовнішньої та внутрішньої політики. Але водночас не варто і переоцінювати їхнє значення, адже багато з положень цих статей завдяки вмілим діям Мазепи в подальшому фактично залишилися нереалізованими (тим більше, що реальні стосунки України і Росії з 1689 року регламентувалися Московськими домовленостями Мазепи і Петра І, котрі нейтралізували більшість невигідних для козацької України пунктів Коломацьких статей).

Набагато більше значення мали тогочасні політичні реалії. А вони були вельми непростими для молодої, не до кінця сформованої Української козацької держави. На час приходу Івана

Мазепи до влади вона являла собою своєрідну васально залежну автономію у складі Російської держави; разом з останньою підтримувала союзницькі відносини з Річчю Посполитою та рештою країн – учасниць антитурецької Священної Ліги. Тому уряд Мазепи одразу ж мав приділяти багато уваги міжнародним питанням тогочасної Східної Європи, зокрема так званій «чорноморській проблемі». Суть її полягала в тому, хто пануватиме в цьому ключовому регіоні. Загалом, як зазначає більшість дослідників доби Мазепи, в українській політиці кінця XVII – початку XVIII століття існували дві основні концепції інтересів України в Чорноморському (або Чорноморсько-Балтійському) регіоні і взаємин з країнами, які були тут розташовані.

Перша – концепція часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, що базувалася на принципі рівноваги сил у Причорномор'ї. Вона спиралася на порозуміння України з Туреччиною і Кримським ханством заради використання їхнього військового потенціалу проти Польщі (Хмельницький), Росії (Виговський) або обох цих держав (Дорошенко). Загалом Мазепа як колишній «дорошенківець» міг би співчувати подібній лінії на мирне розв'язання чорноморської проблеми.

Але наприкінці XVIII століття поступово зростає і зміцнюється також інша концепція зовнішньої політики України, яка передбачала радикальне розв'язання чорноморської проблеми, вимагаючи активної політики Гетьманщини в цьому регіоні. Ця концепція ще не була надто популярною в Україні, бо вимагала від неї великого напруження сил, ресурсів та жертв. Але й вона мала свою українську традицію і зміст, не будучи чимось абсолютно чужим, – то була ідея об'єднання всіх християнських сил у даному регіоні задля повалення османської могутності і відвоювання Причорномор'я.

Але це було рівноцінне відмові від Правобережжя. Крім того, васальне становище Гетьманщини відносно Росії означало на практиці те, що війна вестиметься великою мірою за рахунок першої, яка стане тилом діючої армії (з усіма наслідками), а результатом, у разі успіху, стане зокрема значне посилення позицій Росії у Причорномор'ї (що, врешті, і сталося наприкінці XVIII століття). Недарма ж такий розвиток подій турбував запорожців (у зв'язку з побудовою росіянами у 80-х роках XVII століття Новобогородицької та Кам'янозатонської фортець).

Є підстави твердити, що гетьман Мазепа з самого початку свого правління усвідомлював усі плюси і мінуси подібної концепції, про що свідчать його роздуми про долю України у знаменитій «Думі». Але на той час Україні вже не вистачало лише

власних сил, і гетьман Мазепа, вважаючи російську зверхність за найменше лихо для своєї країни, вирішив іти у руслі російської політики – принаймні поки союз із Росією був хоч чимось корисний для Гетьманщини.

Лише беручи до уваги усе вищезгадане, слід розглядати зовнішньополітичну діяльність Івана Мазепи до початку Північної війни. Особливо це стосується політики гетьмана відносно сюзерена Гетьманщини – Російської держави. Є підстави твердити, що основною метою «російського вектора» політики Мазепи було все ж досягти якомога меншого втручання царської влади в українські справи (тобто зробити можливим проведення власного внутрішньополітичного курсу), а також використати зовнішній чинник для приборкання схильної до інтриг частини старшини, яка негативно ставилася до ідеї сильної гетьманської влади, дбаючи лише про власні інтереси. З цих міркувань (що, звісно, не виключає і мотивів цілком здорового й навіть необхідного для будь-якого політичного діяча честолюбства) і заводив Мазепа «цінні знайомства» в Москві, підтримував дружні відносини з Голіциним та Шереметєвим, Шафіровим і Головкіним.

Перший візит козацького гетьмана до Москви (серпень-вересень 1689 року, з великим супроводом у триста чоловік), що мав на меті засвідчити пошану царівні-регентці Софії та князю Василю Голіцину, давньому знайомому гетьмана і фактичному правителю Росії, відбувся за вкрай несприятливих умов (державний переворот у Москві, заслання Софії до монастиря, Голіцина – до Сибіру і перемога прибічників молодого царя Петра I). Однак цей візит із потенційної катастрофи для Мазепи (якого європейська преса вже поспішила об'явити «заарештованим» чи навіть «страченим разом із Голіциним та Софією» – «Gazette de France» від 1 листопада 1689 року) перетворився на його тріумф. Успішна аудієнція, обмін дарами поклали початок багаторічним приязним відносинам царя і гетьмана. У зв'язку з цим зазначимо: вплив гетьмана на царя був максимальним саме в 1689—1700 роках, коли освічений, з чималим політичним досвідом гетьман мав справу з молодим, без досвіду, царем, який конче потребував вірних і проникливих порадників (серед яких на цьому етапі важливу роль відігравали гетьман Мазепа та відомий шотландець на російській службі генерал Патрік Гордон). На думку сучасної російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлєвої, у 1689 році саме Мазепа своєю виваженою позицією серйозно допоміг клану Наришкіних (до якого належала мати та інші родичі Петра I) перемогти інший впливовий князівсько-боярський клан Милославських (до якого належала перша дружина царя Олексія

Михайловича і їхні діти Софія та Іван). Якщо так, то майже безмежна довіра царя до гетьмана має дуже просте пояснення – події 1689 року стали вирішальними для подальшої долі Петра І і багато в чому – Російської держави.

Цар і гетьман кілька разів зустрічалися особисто, обговорюючи важливі військові та політичні питання. До початку Північної війни таких зустрічей було принаймні три, не рахуючи доленосного візиту 1689 року: влітку 1696 року в Острогозьку, взимку 1698—1699 років у Воронежі і в січні 1700 року в Москві. Під час останньої гетьман став другим у Росії кавалером ордена Святого апостола Андрія Первозванного. У Москві гетьмана приймали з великими почестями у Посольському дворі, для нього було побудовано «особый гетманский двор» (самі палати в сучасному московському районі Маросєйка, зрозуміло, не збереглися). Ус е це, а також різко негативна реакція Мазепи на антиросійські настрої в українському суспільстві не додавали йому популярності серед простого народу, але вважати саме цей чинник основною причиною поразки політичних планів гетьмана було б перебільшенням.

Першою великою військовою акцією, в якій взяли участь козацькі війська під особистим проводом гетьмана Мазепи, став невдалий Кримський похід 1689 року.

Наступний, 1690 рік пройшов відносно спокійно для України, але вже у 1691-му сталася подія, що суттєво вплинула на реалізацію гетьманом Мазепою політики, спрямованої на боротьбу проти турецько-татарського панування на півдні України, – так зване «повстання Петрика». Тоді, у 1690-х, виступ Петрика здавався лише епізодом у напруженій боротьбі, яку вели Росія і Україна за вихід до Чорного моря, за відвоювання Півдня…

1695 року склалася ситуація, вельми сприятлива для нового великого походу українських і російських військ на південь: основна частина турецьких сил і багато татар були спрямовані новим султаном Мустафою II до Угорщини і Хорватії проти австрійців. У травні цього року війська Бориса Шереметєва та Івана Мазепи виступили в похід, що мав за мету оволодіти чотирма нижньодніпровськими фортецями, які перекривали вільний вихід козакам по Дніпру в Чорне море; і, окрім того, відволікти увагу татар від головного походу царя Петра І з відбірним 30-тисячним військом на фортецю Азов. Число вояків об’єднаної армії Шереметєва і Мазепи, схоже, переважало військо Петра І, адже у турків мало скластися враження, що саме дніпровський напрямок походу – головний (хоча цифра у 120 тисяч росіян і козаків викликає значні сумніви). Наприкінці липня 1695 року об’єднане військо прибуло суходолом під Казикермен,

сюди ж Дніпром припливла запорозька флотилія. Почалася облога, об'єктом якої стали дві більші фортеці – Казикермен і Мустріт-Кермен (або Тавань, розташована на острові посеред Дніпра). Проти двох менших фортечок облога не велася. Невдовзі союзникам вдалося взяти обидві турецькі фортеці. Таким чином, «допоміжний» похід Мазепи і Шереметєва виявився значно вдалішим за основний, Азовський, Петра І, адже Азов через невдалу організацію облоги і відсутність у росіян флоту, який блокував би місто з моря, царю здобути не вдалося.

Наступного, 1696 року основна частина козацького війська на чолі з гетьманом Мазепою разом із військами Шереметєва стояла табором на річці Берестовій, охороняючи кордон від можливого несподіваного набігу татар.

Новий великий похід козацьких та російських військ вниз Дніпром, у підготовці та проведенні котрого найактивнішу участь узяв гетьман Мазепа, відбувся влітку 1697 року. 25 липня військо стояло вже під Казикерменом, де компанійці витримали кілька боїв з татарами, а основна частина війська була зайнята будівництвом на острові Таванському нової, більшої і краще укріпленої фортеці. Проте похід не мав свого логічного продовження – захопити турків зненацька не вдалося.

Останній великий похід російсько-української армії проти османів відбувся влітку 1698 року. Йому також передувала серйозна підготовка, зокрема й військово-топографічна (за дорученням гетьмана полковник Іван Іскра склав «реєстр прикмет» усіх важливих географічних об'єктів від мису Мишурин Ріг до гирла Південного Бугу і міста Очаків). Однак через брак води і продовольства похід десятьох козацьких полків і війська Якова Долгорукова на Перекоп було перервано, і єдиним досягненням союзників стало відновлення укріплень Казикермена, що стояв у руїнах з 1695 року.

Підбиваючи підсумок огляду бойових дій, у яких брав участь гетьман Іван Мазепа у цей період, слід підкреслити кілька моментів. Гетьман Мазепа краще за багатьох своїх попередників був підготований до того, щоб узяти на себе обов'язки головнокомандувача війська козацької України – він мав досить непогану військову освіту (чималу роль відіграло навчання у Голландії) і значний воєнний досвід, здобутий ще ротмістром надвірної корогви Петра Дорошенка, а потім – генеральним осавулом при Самойловичі у бурхливі часи Руїни. Тому слід відкинути як необґрунтовані твердження деяких авторів про те, що Мазепа взагалі не був людиною військовою, а лише «хитрим інтриганом і боягузом, і сам не ходив у походи» (А. Єнсен). Окрім справді визначних дипломатичних здібностей, гетьман мав і дуже

солідний досвід ведення війни, що, як відомо з часів Карла Клаузевіца, є «продовженням політики, але вже іншими засобами». Цей досвід цінував і Петро І, який наказував своїм полководцям, що діяли разом із козацьким військом, постійно радитися з гетьманом, і сам прислухався до його порад. Як полководцеві, Мазепі були притаманні обережність, виваженість, реальна оцінка своїх і ворожих сил. Велику увагу гетьман приділяв розвідці і збиранню інформації. Він посилав у степ спеціальні загони для захоплення «язиків», намагався добувати відомості через купців і агентів у Молдавії, Криму тощо.

Невдачі ж другого Кримського походу (1689 року) та частково Дніпровських походів (1697, 1698 роки) були спричинені не стільки суб'єктивними (особисті якості Голіцина, Долгорукова чи Мазепи), скільки об'єктивними чинниками – незначною рухливістю об'єднаного українсько-російського війська, обтяженого величезним обозом, важкими умовами степу, відсутністю кінноти, яка могла б на рівних змагатися з легкою татарською кіннотою. Це відчують на собі і російське військо Петра І, яке зазнає катастрофічної Прутської поразки, і армія Російської імперії під час російсько-турецької війни 1735—1739 років.

Окремий напрямок зовнішньої політики гетьмана Мазепи становила проблема Правобережжя. Ми можемо впевнено твердити, що гетьман, як колишній «дорошенківець», головною метою своєї політики вважав об'єднання двох історичних частин держави Хмельницького в одному політичному цілому. Цю політику навряд чи варто, модернізуючи, називати «соборницькою», адже мова не йшла про реальне об'єднання всіх етнічних українських земель. Ті території, де не існувало козацтва (наприклад, Галичина), мали небагато шансів утриматися в складі Української козацької держави. Але об'єктивно така політика Мазепи була єдино правильною для тогочасної України – тільки об'єднання матеріальних та людських ресурсів Ліво– і Правобережжя могло дати козацькій Україні шанс вистояти проти численних супротивників, що переважали її і потенціалом, і рівнем та темпами політичного розвитку. Саме тому гетьмана не могла не приваблювати ідея включити велику частину Правобережжя (Фастівщину та Білоцерківщину) з готовим козацьким устроєм до складу Української козацької держави. Крім того, «Паліївщина» могла зіграти важливу роль в антитурецькій політиці лівобережних гетьманів, зокрема у справі просування на південь, до берегів Чорного моря. У зв'язку з цим гетьман не міг не звертати увагу на неодноразові спроби кримського хана переманити Палія на свій бік. У 1693 році фастівський полковник

навіть поговорював про звернення по допомогу до татар проти поляків, і Мазепа писав до Москви, що Палієві слід допомогти, аби не допустити татарського втручання в цю небезпечну справу. Щоправда, коли Семен Палій спробував порозумітися з польською стороною, лівобережний гетьман проінформував Москву про його «шатость» і ненадійність. Але серйозно допомогти Палієві Мазепа не міг, зважаючи на офіційну російську позицію. Він міг лише всіляко умовляти царський уряд активно втрутитися в розвиток подій на Правобережжі, аби потім спробувати всупереч умовам «Вічного миру» приєднати цю територію до Гетьманщини. Але до початку Північної війни ці спроби не мали великого успіху. Річ Посполита продовжувала свою не надто продуману подвійну політику щодо правобережного козацтва, Палій разом з українськими селянами, міщанами та козаками готував велике повстання, мріючи повторити успіх Богдана Хмельницького, Росія вичікувала, намагаючись водночас відвоювати в союзі з Річчю Посполитою певні території у Криму та Османської імперії, а у лівобережного гетьмана були «зв'язані руки» в цьому життєво важливому для його держави питанні.

Соціальна політика гетьмана Мазепи протягом усього гетьманування в чомусь продовжувала політику його попередника – Івана Самойловича, хоча реалізовував її Мазепа іншими темпами, а інколи й іншими методами. Ця політика в цілому сприяла кількісному та якісному зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази, соціального становища та перетворенню її на справжню еліту Української козацької держави. Козацька старшина являла собою резерв, з якого воєнізована Українська козацька держава брала кадри для військової та цивільної служби. В ту епоху, коли головну цінність усе ще являла собою земля, замість зарплатні старшина отримувала земельні володіння – села, хутори, млини тощо та селян, що мешкали на цих землях і мали відбувати певні повинності.

Джерела збільшення старшинського землеволодіння наприкінці XVII – на початку XVIII століття були різні. Це могла бути спадщина, надання земель за гетьманським (або полковницьким) універсалом, нерідко підтверджене царською владою, «займанщина» (самовільне створення хуторів та слобід, дозволене на початку існування Української козацької держави), купівля, сплати за борги або за провини. Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана Мазепи кількісне збільшення кожного з них створює яскраву картину зростання старшинського землеволодіння.

Щедра роздача «земельних» універсалів у перші роки

гетьманування Мазепи (1687—1689) пояснюється тим, що новому гетьманові треба було віддячити своїм прихильникам і забезпечити собі якнайширшу підтримку серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на 1699—1701 роки. Вона могла бути пов'язана з подальшим зростанням старшинської еліти, яка мала тепер змогу все наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні та політичні вимоги, особливо за умов закінчення війни з Туреччиною та Кримом і підготовки до нової війни – зі Швецією.

Нарешті, втретє процес надання маєтків гетьманською владою прискорюється в останні роки правління Мазепи (1706—1708), можливо, у зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, у якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи. Гетьман намагався забезпечити собі підтримку старшини в переддень подій, вирішальних для Української козацької держави.

Загалом за підрахунками М. Петровського та О. Оглобліна, за увесь період гетьманування Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч селянських дворів. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де 1729 року було 4252 двори (крім того, було підтверджено володіння 14 селами, де того ж таки року нараховувалося 830 дворів).

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам з числа генеральної та полкової старшини. Так, прилуцький полковник Дмитро Горленко майже щороку отримував від Мазепи нові маєтки: у 1694 році він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699-му – село Білошапки, в 1701-му – Ярошівку, в 1703 році – Мамаївку, в 1705-му – Калюжниці та Попори, в 1706-му – Вечорки і, крім того, ще декілька сіл в різний час. І Горленко не був винятком.

Чимало представників вищої (і навіть середньої) старшини зосередили в своїх руках великі земельні володіння. Досить згадати імена Михайла Миклашевського, Данила Апостола, Василя Кочубея, Дмитра Горленка, Леонтія та Павла Полуботків, Івана Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них, наприклад лубенський полковник Леонтій Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а пішли з державної служби, маючи величезні володіння.

Саме в цей період на Лівобережній Україні формується таке явище, як старшинська аристократія. Найважливіші державні посади в центрі та особливо на місцях, зокрема полковницькі «уряди», в цей час довго займають одні й ті ж особи. Так, Данило Апостол був миргородським полковником у 1682—1727 роках,

Михайло Миклашевський – стародубським у 1689—1706 роках, Іван Мирович – переяславським полковником з 1692-го до 1706-го, Дмитро Горленко – прилуцьким полковником з 1692-го до 1708 року. Це було нове, незвичне для Української козацької держави явище.

Іноді полковницька посада фактично передавалася як спадщина від батька до сина. Так було з прилуцьким полковництвом, коли, після смерті Лазаря Горленка, вбитого під час бунтів 1687 року, і короткотермінового полковництва І. Стороженка, цю посаду дістав син Л. Горленка Дмитро; Яків Лизогуб був чернігівським полковником у 1687—1698 роках, а його син Юхим – у 1698—1704-му. Не випадково в цей період зростають цілі полковницькі і навіть сотницькі династії…

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини наприкінці XVII – на початку XVIII століття було юридичне оформлення такого цікавого прошарку, як «знатне» («значне») та «бунчукове» військове товариство.

Цих осіб міг судити тільки Генеральний суд Української козацької держави. Подібна гетьманська кадрова політика була досить виправданою – майже всі правителі будь-яких часів, прагнучи зміцнити свою владу, намагалися розставляти на всі провідні посади особисто відданих їм людей, незалежно від їх походження. Проте це завжди викликало ворожість з боку місцевої еліти, що із заздрістю сприймала швидке просування по службі всіх прийшлих, «чужих», – звідси постійні скарги лівобережної старшини на засилля «поляків» при гетьманському дворі (найчастіше малися на увазі вихідці з Правобережжя, здебільшого українці за походженням). Важко сказати, наскільки подібні розстановки і взагалі кадрова політика гетьмана Мазепи виправдали себе – зрештою, гетьманові вдалося сформувати цілком дієздатний адміністративний механізм, що непогано працював за умов миру та війни, але дав фатальний збій у вирішальний момент – під час виступу Мазепи проти політики Петра І. Саме тоді з'ясувалося, що показна лояльність більшості старшини була справді формальною, а ось відданість «прийшлих» старшин – висуванців гетьмана – часто виявлялася міцнішою і надійнішою.

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була досить ясна і послідовна. Козацтво Гетьманщини являло собою на той час дуже значну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. У його руках опинилися і чималі земельні володіння, і важливі господарські угіддя, млини, ґуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне – права і вольності, здобуті

«шаблею козацькою» за часів Богдана Хмельницького. Щоправда, за тридцять років «від Богдана до Івана» козацтво вже втратило багато прав, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес економічної диференціації чимраз більше зачіпав козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її офіційно називали гетьманські універсали середини та другої половини XVII століття. Проте недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям на різні промисли, торгівлю тощо застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаков»).

Усі ці обставини і визначали політику Івана Мазепи щодо козацтва. Основні принципи цієї політики О. Оглоблін сформулював так:

1) оборона традиційних прав козацтва проти старшинських та інших зазіхань;

2) закріплення відокремлення козацтва від селянства;

3) сприяння заможнішим шарам козацтва оформитися як «виборним козакам», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

Найбільші суперечки серед дослідників завжди викликала політика гетьманського уряду Мазепи щодо селянства. Радянські дослідники завжди змальовували гетьмана «як кріпосника», «лютого ворога трудового народу», історики-державники намагалися знайти більш раціональні пояснення тим чи іншим крокам гетьмана в цій сфері. Підданське становище селянства, власне основної його маси – так званих посполитих, було визначене ще до гетьманства Мазепи, за часів Самойловича. Підданські повинності – натуральні данини та різні шарварки (повинності), грошові данини (чинш), зародки панщини – усе це було ще до Мазепи. Але саме за його часів, з одного боку, зростають і регламентуються всі ці повинності, а з другого – змінюється співвідношення окремих видів повинностей. Збільшуються грошові данини, а також панщина. Однак тоді як грошові та натуральні данини переважають у «вільних військових» і особливо рангових маєтностях (у тому числі і в гетьманських), посилення панщини було характернішим для маєтностей «повного» володіння (насамперед монастирського).

Зростання підданських повинностей наприкінці XVII століття викликало велике незадоволення селян, яке нерідко переходило у відкриті виступи проти панського та державного визиску. Уряд Мазепи в інтересах держави та громадського ладу мав втручатися в цю справу і обмежувати надужиття державців та експлуатацію посполитих. Політику стримування апетитів державців Мазепа застосовував і пізніше, розуміючи, що різке посилення

експлуатації селян старшиною неминуче призведе до зростання соціальної напруги, загрози вибуху, хаосу та зруйнування держави.

Наприкінці XVII століття на Лівобережній Україні найбільш розповсюджений розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень. Відомий український історик XIX століття О. Лазаревський, який вперше опублікував цей універсал, зауважив, що фактично до епохи Мазепи «розмір панщини залежав лише від сваволі державців». Цей документ фіксував звичайний тоді в Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення універсалу було, без сумніву, ширше. Схоже, він вперше законодавчо регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше, у XVIII столітті. Захищаючи селян від старшинської сваволі, гетьман, з другого боку, дбав про те, щоб посполиті не виходили з «підданства» та виконували свої обов'язки щодо державців.

Розвиток торгівлі та промислів за часів Мазепи сприяв зростанню міст, збільшенню купецької верстви. У зв'язку з цим відбувалися чималі зміни в соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Слід зазначити, що уряд Івана Мазепи, як і його попередників, регулярно підтверджував права та привілеї великих міст Гетьманщини, зокрема знамените магдебурзьке право. Так, було підтверджено магдебурзьке право Києву, Стародубу, Чернігову (17 вересня 1687 року), Ніжину (2 вересня 1687 року і 11 січня 1698 року) тощо. Так само Мазепа дбав і про те, щоб права магістрату не були порушені місцевим козацтвом.

Загалом можна погодитися з істориками-державниками, які твердили, що політика Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами (за деякими винятками, коли гетьман був змушений іти на помітні поступки впливовій старшині і фактично закривати очі на порушення прав міст).

Ще однією, як згодом виявилось, фатальною, слабкістю Української козацької держави була надто швидко зростаюча і помітна майнова диференціація серед її населення, яка закономірно переростала у фактичну та юридичну нерівність. Економічне зубожіння широких мас населення Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII століття, внаслідок безперервних воєн, а також зростаючого визиску з боку чиновників-державців, викликало все більший соціальний протест, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору і закінчуючи масовими повстаннями.

Постійним головним болем гетьмана була й наявність

потужної «старшинської опозиції». Її формуванню наприкінці XVII століття сприяли як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники. Так, зовнішня політика урядів Самойловича та Мазепи, особливо війна проти Криму та Туреччини в союзі з Росією та Річчю Посполитою, була непопулярна в колах української старшини південних полків, на Запорозькій Січі та серед деяких представників генеральної старшини. Крім того, в нормальних відносинах із Кримом було зацікавлене купецтво південної Гетьманщини. На такому тлі будь-які невдачі союзників по антитурецькій коаліції неминуче мали призвести до пожвавлення опозиційних настроїв у середовищі української козацької старшини. Саме це й сталося в ході невдалих для Росії та України Кримських походів, завдяки чому було скинуто непопулярного (наприкінці свого надміру авторитарного правління) гетьмана Самойловича. Мазепа протягом усього гетьманування чудово пам'ятав, до чого може призвести виступ старшинської опозиції в комбінації із російським втручанням. Таке втручання завжди висіло дамокловим мечем над головами лівобережних гетьманів – двоє з них (Многогрішний і Самойлович) втратили булаву внаслідок доносів до Москви і активних дій опозиційної старшини. Саме цим пояснюється атмосфера таємниці, якою гетьман оточував свої зовнішньополітичні дії навіть за часів союзу з Росією.

Спираючись на підтримку царського уряду, гетьман вміло вносив розкол у лави опозиції, яку реально об'єднували достатньо скороминущі матеріальні інтереси. Щедрі пожалування і поступове усування від реальної політичної влади – ця гетьманська тактика виявилася досить ефективною. Поступово небезпечні для гетьмана діячі випадали зі сфери великої політики. Їхні місця займали люди, особисто віддані гетьманові, пов'язані родинними та дружніми зв'язками вже з новим кланом, безперечним лідером котрого був Іван Мазепа. Обидовський, Войнаровський, Мокієвський, Трощинський, Зеленський, Горленко, Орлик, Герцики, Мировичі – всі вони були представниками нового покоління української правлячої еліти, яких висунули на перший план їхня спорідненість із володарем України, їхні особисті якості та відданість гетьманові. Така кадрова політика допомогла гетьманові не просто пережити скрутні часи перших років гетьманування, але й понад двадцять років зберігати в своїх руках усю повноту влади, керуючи українською зовнішньою та внутрішньою політикою значною мірою на свій розсуд.

У цілому ж гетьманові вдалося сформувати працездатну «команду», яка загалом добросовісно працювала за відносно

звичних для неї умов, але виявилася недостатньо стійкою та витривалою у вирішальні останні місяці 1708 року. Попри всю свою часто досить яскраво виражену опозиційність щодо російської влади, ця команда за надзвичайно несприятливого для себе збігу обставин почала розпадатися. Інертність, пасивність, відступництво багатьох її представників на вищому, середньому та нижчому рівнях пояснюється також дієвістю російських засобів терору, страхом старшин за своє життя та добробут. Як би ця команда виявила себе за сприятливішого для українсько-шведської коаліції сценарію розвитку подій – точно сказати важко.

Так чи інакше, але і в сфері внутрішньої, зокрема соціальної і кадрової, політики гетьман виявив найбільш притаманні талановитому політичному діячеві тієї доби риси – мудрість, виваженість у відносинах із підлеглими, вміння зробити своїх ворогів союзниками чи принаймні змусити їх бути нейтральними щодо себе (це Мазепі вдалося зробити, наприклад, з Павлом Полуботком та Данилом Апостолом), щедрість і гуманність. Саме цей набір (попри, а може, і завдяки певній схильності до авторитарності) і дозволив Івану Степановичу тримати булаву довше за будь-кого з українських гетьманів, і використати відведений йому історією час для багатьох шляхетних справ, зокрема у сфері культури та мистецтва.

Величезний внесок Івана Мазепи в справу розвитку української культури не залишився непоміченим як сучасниками гетьмана (навіть його ворогами), так і дослідниками XIX—XXI століть. Констатація того факту, що саме за гетьманування Мазепи Лівобережна Україна досягає особливого піднесення та розквіту усіх галузей культури (освіти, науки, літератури, мистецтва), стала майже загальним місцем багатьох досліджень на цю тему. Спробуємо визначити для себе, чим була мотивована така увага гетьмана до культурної сфери, і коротко охарактеризуємо основні культурні надбання «мазепинської доби» та їхнє значення для подальшого українського культурного розвитку, адже, як писав О. Оглоблін, «світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи».

І справді, Іван Мазепа – політик, майстер інтриги, полководець, воїн, ціниитель прекрасного і його творець – не загубився б і на тлі блискучих правителів італійських князівств доби Високого Відродження – Сфорца, Медічі, Малатеста… Як і вони, Іван Мазепа розумів колосальну роль культури і мистецтва в житті нації, піднятті престижу держави та авторитету володаря,

і, поєднуючи це розуміння із справжньою зацікавленістю мистецтвом, зокрема поезією, архітектурою та музикою, приділяв меценатській діяльності величезну увагу.

За словами Оглобліна, «в особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената – багатого, могутнього і щедрого. Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези. Мазепа був непересічний поет, і в палкій політичній поезії його «Думи» кожна думка проникнута глибоким чуттям і високим пафосом, а в поетичній прозі його листів до Мотрі Кочубей майже в кожному рядку не тільки відчувається, але й чується пісенна ритміка, увінчана нерідко навіть віршовою римою». Додамо, що так само цікавими є меланхолійні роздуми гетьмана щодо долі України в «Пісні про чайку-небогу».

Безперечно вартими уваги є ще неопубліковані та недосліджені поетичні твори гетьмана – філософська дума про старого, що веде розмову зі своїм тілом, та ще один лірико-філософський вірш – обидва нещодавно знайшла в російських архівах дослідниця Тетяна Яковлєва. Деякі дослідники (наприклад, Ю. Шевчук) приписують Івану Степановичу ще принаймні два поетичних твори. Перший – дума, присвячена падінню Самойловича, яку за першим рядком називають «Іване, поповичу-гетьмане». В ній засуджується не стільки сам Самойлович, скільки людська пиха та зажерливість у цілому. Другий твір – «Псалом», або, за першим рядком, «Бідна моя головонька…» – вірш, дуже близький за світоглядом до народних поетичних роздумів про правду і кривду, та взагалі долю людини в цьому жорстокому світі…

Хоча Мазепа і був насамперед політиком-практиком і ніколи не одягав «білих рукавичок», переоцінювати ступінь його політичного «аморалізму» та «макіавеллізму», як це робили критики гетьмана (аби скомпрометувати його образ в очах широкої публіки) та навіть деякі його прихильники (захопившись розглядом справді майстерних політичних комбінацій Івана Степановича), усе ж не варто. При всій своїй подібності до блискучих італійців доби Ренесансу Іван Степанович усе ж не був українським Олександром VI чи Чезаре Борджіа і своїх політичних супротивників не труїв. Зрештою, гетьман дуже гостро і болісно переживав крах своїх державницьких планів, переживав скоріше не як ренесансний самовпевнений «вінець творіння», а як людина зі свідомістю по-своєму глибоко релігійної доби бароко, кинувши Орликові на згарищах Батурина сповнену гіркоти фразу про те, що вирватися з «московського неключимого рабства» поки

ще «не благословив Бог» ні козацьку Україну, ні її володаря…

Повертаючись до питання про політику Івана Мазепи в царині культури, зазначимо, що гетьман Мазепа був справді великим меценатом. Масштаб меценатства Мазепи вражає навіть сьогодні, а сучасники гетьмана були справді захоплені ним. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», – писав чернігівський ієромонах (згодом єпископ Чернігівський і митрополит Тобольський і Сибірський) Антоній Стаховський у 1705 році.

Вже після смерті Мазепи козацька старшина в Бендерах (схоже, з дещо змішаними почуттями) підраховувала, але так і не змогла повністю підрахувати всього, що гетьман «розкинув і видав… щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині» тощо. Мова йде про мільйони злотих і значні земельні пожалування для церков і монастирів в Україні, Росії та на Близькому Сході, що безперечно сприяло розвитку архітектури, живопису (іконопису і світського жанру), прикладного мистецтва, системи освіти. Наведемо деякі дані з цього єдиного в своєму роді і справді вражаючого реєстру меценатських діянь Івана Степановича (суми подані в широко розповсюджених на території України польських злотих). Позолота бані Печерської церкви – 20 500 злотих, спорудження муру навколо Києво-Печерського монастиря – мільйон злотих, великий дзвін і дзвіниця для Печерського монастиря – 73 000 злотих, великий срібний свічник, золота чаша, оправа Євангелія та золота митра для того ж монастиря – 7400 злотих, позолота бані митрополичого собору в Києві та золота чаша для нього – 5500 злотих, ремонт цього ж собору – 50 000 злотих, церква при Київському колегіумі – 200 000 злотих, церква Св. Миколая Київського з монастирем – 10 000 злотих, ремонт церкви Св. Кирила за Києвом – більш ніж 10 000 злотих, побудова нового пишного кафедрального собору в Переяславі з монастирем – більш ніж 300 000 злотих, церква в Глухові – 20 000 злотих, ремонт і прикраси для Густинського та Мгарського монастирів – 18 000 злотих, Троїцька церква в Батурині – понад 20 000 злотих, незакінчена церква Св. Миколи в Батурині – 4000 злотих, монастирська церква в селі Дігтярі – 15 000 злотих, відбудова кафедрального монастиря в Чернігові – 10 000 злотих, добудова Троїцької церкви там же – ще 10 000, Макошинський монастир із церквою Св. Миколи – понад 20 000 злотих, срібна рака зі свічниками для Київського Золотоверхого монастиря – 4000 злотих. Будівництво і ремонт дерев'яних церков: Св. Іонна в Чернігові – понад 5000 злотих, Воскресенська і Покровська церкви в Батурині – понад 15 000, у селі Прачі – також понад 15 000

злотих.

Щедро жертвував український гетьман і на храми поза Україною – на його кошти будували і прикрашали церкви і собори в Росії (в Рильську), Речі Посполитій (у Вільно), на Близькому Сході. Так, церква у Рильську отримала 2000 злотих, церква у Вільно – 3000, луцький православний єпископ Жабокрицький – теж 3000. Православні патріархи Сходу, що завжди перебували у матеріальній скруті, нерідко подорожували Україною та іншими східнослов'янськими землями, маючи надію зібрати трохи грошей. Іван Мазепа цілком виправдовував їхні сподівання – так, Єрусалимський патріарх Хрисанф, побувавши 1701 року в Батурині, отримав 50 000 злотих на ремонт монастиря Св. Сави; згодом український гетьман вислав йому ще 30 000. У 1708 році на кошти гетьмана в сирійському місті Алеппо було видане Євангеліє арабською мовою, а Антіохійський патріарх Афанасій отримав від Івана Степановича 3000 злотих, написавши передмову до вищезгаданого Євангелія, де прославляв щедрість, мудрість та побожність гетьмана, за якого мали молитися всі православні священики на землях Османської імперії і котрого за кілька місяців буде проклинати Російська православна церква… Не обійшов Мазепа своєю увагою і найбільшу святиню християнського світу – собор Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі. Він отримав від володаря далекої України чашу з чистого золота, лампу та срібну дошку із різьбленим зображенням плащаниці. Дошка (так само, як і вищезгадане арабське Євангеліє) збереглася до наших днів і використовується під час урочистих богослужінь – на неї ставлять чашу зі Святими Дарами. Вона має розміри 105 на 85 сантиметрів, містить зображення Тіла Христового, Божої Матері, Марії Магдалини, євангеліста Іонна, а також символів Страждань Христових – драбини, молотків, губки з оцтом, списа, тернового вінця, ганебного стовпа, рукавиць, Христового хітона тощо. Напис засвідчує, що дошка є даром Івана Мазепи, ініціали та герб якого зображені внизу цього шедевра різьблення по металу кінця XVII – перших років XVIII століття (жодної дати, на жаль, не зазначено). Справді важко перелічити всі церкви та монастирі, засновані, побудовані, перебудовані, оздоблені Мазепою. Це монастирі Києва (Києво-Печерська лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Михайлівський Золотоверхий, Межигірський), Чернігова (Троїцько-Іллінський), Лубен (Мгарський), Прилук (Густинський), Батурина (Крупицький), Глухова (Петропавлівський), Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, кафедральні собори в Києві (зокрема загальновідома Св. Софія),

Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, навіть у деяких селах. Навіть вороги (Петро I у 1708 році, після переходу гетьмана до шведів) визнавали, що Мазепа «великой строитель был святым церквам». Цікаво, що на відміну від своїх сучасників – блискучих володарів Західної Європи, що будували багато палаців і порівняно мало соборів, гетьман Мазепа, навпаки, споруджував переважно церкви або публічні будівлі (наприклад, будинок Київської академії).

Ще важче скласти хоча б приблизний перелік усіх витворів мистецтва, у вигляді ікон, хрестів, чаш та іншого церковного начиння, митр, риз, дзвонів, богослужбових книг, зроблених, оправлених, оздоблених золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, парчею, оксамитом, шовком, якими гетьман щедро обдаровував православні святині не лише України, але й інших країн Сходу і Заходу. Взагалі неможливо порахувати загальну суму коштів, подарованих Мазепою церковним і світським закладам – храмам, колегіям, шпиталям, притулкам тощо. Ясно лише, що мова йде про величезні гроші – кілька мільйонів злотих. Адже лише на будови та оздоблення Києво-Печерської лаври Іван Мазепа, за його власними ж словами, подарував більше ніж мільйон.

Хоча сам гетьман Мазепа як меценат української культури і не має собі рівних в історії козацької України, але не можна забувати, що в ті ж часи чимало інших представників старшинської аристократії також були визначними засновниками та благодійниками церков та монастирів. Варто згадати, наприклад, імена генеральних старшин та полковників В. Борковського (Чернігів), М. Миклашевського (Київ, Глухів), В. Кочубея (Київ), К. Мокієвського (Київ), П. Герцика (Київ), І. Мировича (Переяслав), І. Іскри (Полтава), Д. Горленка (Густинський монастир), М. Бороховича, представників династій Лизогубів, Гамаліїв тощо. Різними були мотиви пожертв, так само як і характери та доля цих людей, але всіх їх із вдячністю згадувало не одне покоління священиків та мирян у побудованих чи прикрашених ними храмах України.

Багатогранна і плідна творча активність митців та меценатів тогочасної України в культурній сфері створила ідейні передумови для нового і вирішального напряму політики гетьмана Мазепи – побудови об'єднаної (в рамках держави Хмельницького) незалежної Української козацької держави. Але поразка гетьмана Мазепи та його шведських союзників у 1708—1709 роках була великим ударом не лише для української політики, але, зрештою, і для української культури. Протягом кількох десятиліть остання фактично використовувала

колосальний спадок мазепинської доби, розвиваючи, однак, лише ті тенденції, які не надто суперечили новій панівній імперській ідеї, якій було тепер підпорядковане життя ослабленої України. За словами О. Оглобліна, в післямазепинський період існування козацької України «для творення нових духовних і культурних вартостей вже не стало ні широких матеріяльних можливостей, ні відповідного формату людей, ні волі думки, слова й чину, і взагалі того духовного клімату свободи, без якого нормальний розвиток культури просто неможливий».

Процес внутрішньої консолідації Української козацької держави перервала Північна війна. Гетьманщина як васал Росії була змушена брати у ній участь, хоча українські землі завжди були частиною Чорноморського, а не Балтійського регіону, що робило для них цю війну не лише цілком непотрібною, але й вельми обтяжливою – 40-тисячна козацька армія (що становила мало не третину наявних на початку Північної війни збройних сил Росії) мала воювати у незвичних для себе умовах проти однієї з найкращих регулярних армій Європи. З точки зору геополітики, Україна знаходилася в самому центрі Центрально-Східної Європи, між чотирма «полюсами сили»: мусульманською Туреччиною (і Кримським ханством) на півдні, католицькою Річчю Посполитою на заході, лютеранською Швецією на півночі та православною Росією на сході. Відносна рівновага і боротьба між цими «гравцями» (кожен з яких за своїм потенціалом переважав Україну) давала змогу козацькій державі маневрувати, обирати різні варіанти зовнішньополітичного курсу. Рішуча перемога будь-якої зі згаданих держав тягла б за собою послаблення решти і неминуче втягнення України в орбіту впливу країни-переможниці. Тому найдалекогляднішi українські політики другої половини XVII століття (серед яких був і Іван Мазепа) якнайменше прагнули допустити подібний розвиток подій. Проте час для докорінної зміни політичної лінії ще не прийшов, хоча початок Північної війни не віщував для Росії та союзників нічого доброго.

Навряд чи є сенс переповідати загалом добре відомі широкому читацькому загалу перипетії воєнних дій, відкритої та таємної дипломатії тих років. Використавши ситуацію, гетьман Мазепа став фактичним володарем Правобережжя, об'єднавши під своєю владою дві основні частини Української держави. З 1704 року і до кінця гетьманування Іван Мазепа зміцнив козацький устрій Правобережної України, полки котрої поступово ставали солідною бойовою силою. На момент виступу гетьмана проти царя їх нараховувалося тут сім (Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і

Могилівський). Полковниками були як місцеві старшини (Самусь), так і нові, соратники Івана Мазепи (Гамалія, Кандиба, Мокієвський). «Столицею» правобережних володінь Мазепи стало потужне, укріплене поляками і Палієм місто-фортеця Біла Церква. Тут стояв гарнізоном гетьманський сердюцький полк Бурляя, сюди було перевезено частину клейнодів та скарбів гетьмана. О. Оглоблін навіть припускав, що це місто мало стати в майбутньому столицею об'єднаної козацької України. Правобережні полки поступово ставали частиною державного економічного механізму – тут з'являлися гетьманські чиновники, які встановлювали і збирали податки, запроваджували оренди тощо.

У рамках нашого нарису ми не маємо можливості розглянути всю зовнішню політику гетьмана Мазепи після 1700 року. Зупинимось лише на одному, надзвичайно важливому для багатьох читачів, моменті – на тому, чи можна кваліфікувати дії гетьмана щодо союзу зі Швецією та Річчю Посполитою як зраду ним свого сюзерена, Петра І?

Що ж могло спонукати вже немолодого, досвідченого політика почати прораховувати можливі варіанти зміни всього зовнішньополітичного курсу? Щоб спробувати відповісти на це питання, яке багато дослідників постаті Мазепи вважають за головне при вивченні його політики, слід насамперед взяти до уваги ту ситуацію, в якій опинилася Гетьманщина на початку сьомого року Північної війни.

Війна ставала все обтяжливішою для всіх верств тогочасного українського суспільства. Селяни і міщани протестували проти варварської поведінки російських частин, розквартированих у селах та містах Гетьманщини, – до царя та гетьмана йшов постійний потік скарг щодо тяжких образ і збитків, які завдавали солдати Петра І місцевому населенню. Спроби ж царя припинити знущання його військ з українців особливого успіху не мали.

До невдоволень селян і міщан додавалися невдоволення козаків, що перебували у походах, завойовуючи своєю кров'ю славу та нові території майбутній імперії. Абсолютно нічим не можна виправдати факти безглуздої, звірячої жорстокості і варварського ставлення до козаків та навіть старшини з боку російських командирів. Подібні факти траплялися із самого початку Північної війни – побої, вбивства з метою пограбування, крадіжки коней. Смертність козаків від хвороб, непосильної праці, знущань була високою, вона значно перевищувала козацькі втрати на полі бою. Інколи додому поверталися лише 45—50% особового складу козацьких полків. Крім того, щорічні походи вели до занепаду козацьких господарств.

Усі ці факти переконливо свідчать про відсутність «дружніх» почуттів між українським населенням та різношерстою, нашвидкуруч набраною з найрізноманітніших соціальних елементів армією Петра I (яка робила все, аби виправдати відоме китайське прислів'я «З гарного заліза не роблять цвяхів, гарна людина не йде в солдати»). Тому лукаві фрази російських та радянських істориків про «захист спільної вітчизни», «віковічну дружбу народів», яку шукали всюди в російській історії – навіть на залитих кров'ю руїнах українського Батурина, татарської Казані та туркменського Геок-Тепе, – слід назавжди «здати до архіву», на відміну від справжніх складних перипетій міжнаціональних взаємин різних народів, що населяли Російську імперію. Вочевидь, почуття певної національної окремішності, що його демонстрували українці, страшенно дратувало і солдатів, і офіцерів російського монарха.

Та якби ж то все обмежувалося лише діями купки недисциплінованих негідників! Тогочасні реалії були невтішними для Української козацької держави і її населення, але майбутнє обіцяло бути ще невтішнішим як для козацької еліти, так і для звичайного козака та селянина. Росія вела війну проти Швеції з величезним напруженням внутрішніх сил. Петро I прагнув до використання всіх наявних ресурсів і мало зважав на старі, усталені традиції так званої станово-представницької монархії, що захищала права окремих станів. У цьому російський цар не був оригінальний – абсолютизм, що зростав і зміцнювався по всій Європі, вів наступ на права та вольності станів та окремих іншонаціональних автономій у складі абсолютистських монархій. Тепер король ставав уже не першим серед рівних, а повновладним володарем майна, свободи і навіть життя своїх підданих. Абсолютистські тенденції зростали в Іспанії, Франції, Австрії, Швеції, Данії. І всюди на перешкоді поширенню безконтрольної влади монарха ставали віковічні станові права і привілеї

дворянства, духовенства, міщан, селян. Західна Європа була дещо однорідніша національно (хоча і тут існували давні, ще середньовічні національні «автономії» – Каталонія в Іспанії, Бретань у Франції тощо), у Центрально-Східній Європі таких національних автономій було значно більше (Угорщина у складі імперії Габсбургів, Молдавія та Валахія – під владою Туреччини, Ліфляндія – Швеції, Українська козацька держава та різноманітні козацькі державні утворення – в складі Московії, згодом Російської імперії). Тут брутальний наступ монархів на права і свободи (ключове поняття середньовічного права) мешканців автономій поєднувався зі спробами послабити, а то і знищити їхню національну свідомість, розвиток якої в подальшому неминуче мав призвести до «сепаратизму». Боротьбу за давні права і свободи в згаданих автономіях очолила місцева еліта, нерідко на чолі з правителем автономії. Цікавий порівняльний аналіз подібних збройних виступів виконав О. Субтельний (стаття «Порівняльний підхід в дослідженні постаті Мазепи» та монографії «Мазепинці»). Відкинувши тезу про «небувалість», «нечуваність» дій українського гетьмана, дослідник переконливо довів, що на початку XVIII століття в Східній Європі спалахнуло кілька повстань проти абсолютистських порядків, що їх намагалися запровадити іноземні володарі на територіях національних автономій. Їхніми керівниками виступили Станіслав Лещинський у Польщі, Йоган-Рейнгольд Паткуль у Ліфляндії, господар Кантемир у Молдавії, Ференц Ракоці в Угорщині, Іван Мазепа та Пилип Орлик в Україні. Всі ці лідери стали на захист прав і свобод місцевих еліт і населення проти зазіхань їхніх абсолютистських сюзеренів, усі розраховували (через очевидну нерівність сил) на зовнішню допомогу, і всі зазнали кінець-кінцем поразки, загинули або емігрували і були оголошені «зрадниками» у своїх країнах, відстояти права котрих так відчайдушно намагалися. Подібний зважений підхід не робить згаданих визначних політиків «переконаними націоналістами» (як це намагалися зробити з ними в XX столітті), бо доба націоналізму, в сучасному розумінні цього слова, на початку XVIII століття ще не розпочалася. Він також знімає з них тавро «зрадників», які нібито зрадили свого сюзерена (це питання ми розглянемо трохи згодом) або свій народ (це вже відверта пропаганда імперій-переможниць).

Але як все-таки бути з моральною та юридично-правовою стороною оцінки вчинку Івана Мазепи, Ракоці або Паткуля? Тут так само не все просто.

Почнемо з юридичних моментів. Справа в тому, що в середньовічному європейському феодальному праві обов’язки

сюзерена і васала були чітко визначені. З боку васала це була чесна і вірна служба протягом визначеного терміну, допомога сюзеренові «зброєю і порадою». Саме це протягом довгого часу робив Іван Мазепа щодо Петра І. Сюзерен теж мав обов'язки перед своїм васалом – перш за все він мав захищати життя, майно і свободу васала та всіх його володінь (цей пункт, закріплений у Березневих статтях Богдана Хмельницького та статтях його наступників, Росія порушувала неодноразово, домовляючись за спиною свого васала з його ворогами – Польщею, Туреччиною). Також сюзерен не мав права порушувати права і вольності, якими користується васал. У разі таких порушень васал мав право розірвати угоду з сюзереном і піти на службу до іншого, виконавши певні умови. Саме на цей наріжний камінь європейського феодалізму покликався в свій час князь Андрій Курбський у знаменитих листах до Івана Грозного, звинувачуючи російського царя-тирана у необґрунтованих репресіях щодо своїх підданих. Але вже в листах-відповідях Грозного з усією очевидністю постала інша концепція «служби великому государю» – служби без жодних умов чи угод, заснованої на безумовному праві царя карати і милувати своїх підданих так, як йому заманеться (самодержавство). За таких умов будь-яка спроба підданих обмежити царську владу вже розглядалася як жахливий злочин, а перехід васала до іншого сюзерена – як нечувана зрада, гідна хіба що Іуди.

Як не дивно, але саме початок європеїзації Росії Олексієм Михайловичем і Петром І означав пряму загрозу для всіх автономій у її складі. У новій, побудованій за європейським зразком (принаймні так вважав Петро І і його наступники, вибірково запроваджуючи європейські звички, одяг, бюрократичний апарат і відмовляючись від захисту державою прав і свобод підданих, які замінила примхлива воля монарха) Росії не було місця автономіям з їхнім непокірним, зовсім не «холопським» населенням і давніми правами та привілеями.

Царські реформи не могли оминути й Українську козацьку державу. Мазепа добре знав про те, що Петро мав наміри перетворити Київський та Прилуцький козацькі полки на регулярні драгунські (що стало б нечуваним порушенням українських «прав і вольностей»). Іван Степанович, користуючись деяким впливом на царя, до певного часу стримував його реформаторський запал щодо козацької України, але це не могло тривати довго. Можливо, переломною у стосунках царя і гетьмана стала така подія. Поки Карл XII у Саксонії готувався до походу на Росію, наприкінці грудня 1706 – на початку 1707 року у Жовкві відбувалася військова нарада, скликана Петром І із залученням

польських прихильників Августа II. На ній обговорювалися питання щодо подальшої боротьби зі Швецією за умов, коли Август офіційно зрікся престолу. Ця нарада увійшла в історію, і не лише тим, що на ній було ухвалено знаменитий Жовковський стратегічний план оборони Росії (що передбачав відступ у глиб країни, тактику «спаленої землі», напади на ворога невеликими загонами тощо). На нараду було запрошено і Мазепу. І одразу ж польські союзники царя, члени Сандомирської конфедерації, зажадали негайного повернення Правобережжя, зайнятого козацькими полками. Старий гетьман, користуючись впливом на царя, відчайдушно намагався переконати Петра і канцлера Головкіна, що Правобережжя полякам віддавати не можна. Цар же вів свою хитру гру і з поляками, і з гетьманом – польським делегатам він обіцяв, що поверне Білу Церкву з околицею, коли буде упевненість у відсутності небезпеки для краю з боку прихильників Лещинського та українських повстанців. Сам же водночас писав до гетьмана секретні листи, в яких застерігав, щоб Мазепа не повертав полякам нічого, посилаючись при цьому на відсутність «именного монаршого указу». Свої мотиви цар частково пояснює в листі до гетьмана від 20 вересня 1707 року: з огляду на військову ситуацію, ненадійність поляків і плани майбутньої війни з Туреччиною Правобережжя повертати Речі Посполитій не варто. Загалом Петро був не проти прилучити до своєї держави ще одну провінцію, та ще й заселену єдинокровними братами тих «малоросів», які вже відчули на собі всі «втіхи» російської зверхності. Але основним для царя в цьому питанні було якомога тісніше прив'язати до себе польських конфедератів. Коли вони залишилися вірними йому, Петро І віддав Августу Правобережну Україну (1713 рік), тобто зробив те, чому намагався перешкодити за свого життя гетьман Мазепа.

На нараді в Жовкві відбулася ще одна подія, на перший погляд не дуже помітна, але з великими наслідками: сюзерен (цар Петро) по суті відмовив васалу (українському гетьманові) у захисті у разі наступу шведів на Москву, а поляків – на Україну, ослаблене військо якої навряд чи змогло б захистити свій край. Мазепа просив десять тисяч вояків російського регулярного війська, цар відповів: «Ни десять человек не могу дать, як можете, сами боронитеся». Згідно з Жовковським планом передбачалися лише зміцнення укріплень Києва, в якому мав бути двотисячний російський гарнізон, і активні дії польських конфедератів щодо недопущення Лещинського і шведів на Україну – цього, на думку Мазепи, могло виявитися замало.

Зрозуміло, що цар був заклопотаний у першу чергу обороною власних земель, але тепер між інтересами царя і гетьмана було

проведено межу: за середньовічним договірним принципом, який ми вже згадували, якщо сюзерен не виконував своїх обов'язків щодо васала, він міг бути звинувачений у зраді і васал мав моральне (а у Польщі, Литві, Угорщині – і юридичне) право припинити служіння такому сюзерену (латиною це звалося jus resistendi – право на опір). Цар вочевидь порушував, подібно до своїх попередників, обов'язки сюзерена щодо Української козацької держави (черговим порушенням стало закріплення самодержавно-бюрократичної системи військового керівництва в Україні – в 1706 році було сформовано так звану Українську дивізію, до складу якої увійшли всі козацькі полки Лівобережної і Слобідської України. Командування нею було покладено на генералів царської армії. Це явно обмежувало політичну і військову владу старшини і гетьмана). Діючи подібним чином, Петро І водночас намагався не відштовхнути від себе українського гетьмана – на прохання царя імператор Священної Римської імперії Йосиф І 1 вересня 1707 року надав О. Меншикову та гетьманові Мазепі титули князів Священної Римської імперії – копію княжого герба Мазепи вмістив у своєму довіднику відомий німецький геральдист Зібмахер (хоча грамоту і герб Іванові Степановичу через канцелярську тяганину і можливі інтриги Меншикова надіслати до відомих подій осені 1708 року так і не встигли). Звісно, подібна честь не могла не імпонувати Мазепі як справжньому аристократу (до того ж це підвищувало авторитет України на міжнародній арені), але гетьман був свідомий щодо ціни царської ласки: «Хотят меня уконтентовать княжением Римского государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, городы под свою область отобрать и воевод или губернаторов в них поставить», – говорив Іван Степанович вірному Орликові. Тому гетьман, у діяльності якого державні інтереси все ж превалювали над особистими, беручи до уваги загрозу не стільки собі, скільки своїй державі і народові, вважав себе вільним від присяги царю, що першим порушив цю присягу, і прагнув скористатися своїм правом на опір. Звісно, російська традиція з її тенденцією «сакралізації» (освячення) відносин підданих і володаря – носія священної влади була іншою. Тому вчинок Мазепи пізніше розглядали в Москві практично як церковний злочин.

Загалом же зовнішньополітична кон'юнктура в 1706 році із просто несприятливої для України (країну втягнуто в непотрібну і виснажливу війну, її сюзерен порушує права і свободи громадян) стає відверто загрозливою (цілком можливо також, що саме в Жовкві Петро І вперше відкрив своїм наближеним, зокрема Мазепі, якісь ширші наміри щодо політичних перетворень в

козацькій Україні, і це ще більше занепокоїло гетьмана). У разі перемоги Карла XII та його союзника Станіслава Лещинського Гетьманщину просто захопили б поляки, зруйнувавши козацький устрій. За умов перемоги Петра I і Августа II фактично зайняте українськими військами Правобережжя повернулося б під польську владу, а російський наступ на права і свободи Гетьманщини пішов би безперешкодно (що, зрештою, і сталося). За таких умов має рацію російський історик кінця XIX століття О. Брікнер, голос якого звучить дисонансом на тлі суцільної офіціозної лайки на адресу українського гетьмана. У своїй «Історії Петра Великого» (перевидана кілька років тому в Росії, сьогодні читач може власноруч ознайомитися з цією цікавою працею) німець на російській службі Брікнер (якого важко запідозрити у прихованому україножильстві чи русофобстві) писав, що союз Мазепи з Карлом XII «був не більш неморальним, ніж союз, що його два роки пізніше уклав молдавський господар Кантемир з Петром Великим проти султана», а спроба визволити Україну з-під панування Петра I «була героїчним актом».

У такій важкій ситуації гетьман Мазепа – політичний лідер, відповідальний передусім за свій народ і його долю – мусив зробити все, аби принаймні забезпечити існування Української козацької держави у разі перемоги («цілком імовірної, як тоді здавалося» – Брікнер) Карла XII та Станіслава Лещинського. Фактично мова йшла про те, чи доживати вже літньому гетьманові віку «вірним підданим» царя і стежити за агонією козацької держави (радикальні реформи мали розпочатись після смерті Мазепи), чи спробувати повернути колесо невблаганної долі в інший бік.

Намагання гетьмана почати прямі переговори з Карлом XII восени 1707 року (про них згадував Георг Нордберґ, придворний хроніст шведського короля), не мали успіху – король не дав чіткої відповіді на пропозиції Мазепи перейти на його бік і запропонував «почекати». Чому так сталося – невідомо, можливо, Карл усе ще розраховував лише на власні сили і не відчував потреби в союзниках. Але до гетьмана продовжували їздити агенти Станіслава Лещинського, а також якийсь таємничий болгарський чи сербський архієпископ. Саме цей невідомий архієрей, схоже, і підписав від імені українського гетьмана Мазепи попередні українсько-польську та українсько-шведську угоди. Сталося це між 11 лютого і 17 червня 1708 року на території сучасної Білорусі, де перебувала шведська армія, що наступала на Москву. Як місце укладення угод найчастіше фігурують містечка Сморгони або Радошковичі.

Українсько-шведська угода стосувалася здебільшого

військових питань. Українська сторона передавала шведам для зимових квартир частину Сіверщини з містами Стародуб, Новгород-Сіверський та Мглин. Гетьман Мазепа обіцяв зробити все можливе для прилучення до українсько-шведського союзу слобідських та донських козаків та калмицького хана Аюки. Союзники мали спільно діяти проти військ Петра І: Карл XII продовжував похід на Москву, гетьман Мазепа та Станіслав Лещинський з восьмитисячним допоміжним шведським корпусом генерала Крассау мали вибити російські війська з України. Шведський генерал Лібекер мав узяти нещодавно збудований царем Санкт-Петербург.

За українсько-польською угодою гетьман Мазепа мав постачати шведській та польській арміям провіант, допомагати союзникам військовою силою, а головне – Україна входила як окреме князівство до складу Речі Посполитої. Гетьман також отримував Полоцьке і Вітебське воєводства «на правах курляндського герцога» (тобто васала польського короля). Останній пункт угоди для багатьох радянських істориків слугував доказом «зради Мазепи українському народові» – мовляв, гетьман продав Україну полякам, бажаючи отримати натомість два згаданих воєводства. Насправді йшлося про першу з часів Богдана Хмельницького спробу розповсюдити владу українських козацьких гетьманів на білоруські землі (ясно, що українське Лівобережжя залишалося б під владою Мазепи).

Найбільшою проблемою для дослідника згаданих угод є той факт, що їх оригінали до сьогодні не збереглися ані в російських або українських, ані в шведських чи польських архівах. Скоріш за все, шведські оригінали (писані латиною) знищив радник канцелярії Карла XII Олаф Хермелін одразу ж після програної шведами Полтавської битви. Сам Хермелін невдовзі загинув за нез'ясованих обставин у російському полоні (є версія, що його смерть якось пов'язана з долею важливих документів архіву Карла XII).

Єдиним цілком достовірним висновком тут, очевидно, є те, що Іван Степанович через своїх емісарів багато обіцяв Станіславу Лещинському і шведському королю, водночас розраховуючи на успішний похід Карла на Москву і розуміючи, що в майбутньому долю України визначать не писані угоди, а фактичний розклад сил у вирішальний момент. Ні в якому разі не виключаючи можливості підписання у 1708 році прелімінарної угоди між гетьманом Мазепою, з одного боку, і Польщею та Швецією – з другого, маємо констатувати той факт, що дотепер абсолютно достовірного тексту цієї угоди не знайдено і дослідження мають тривати. Герой цієї книги справді був чудовим конспіратором!

Тим часом 33-тисячна армія Карла XII навесні 1708 року виступила з Литви і 16—17 червня переправилася через річку Березину. Основний план шведського короля полягав у тому, щоб, маючи Польщу за головну оперативну базу, іти через Головчин – Смоленськ – Вязьму на Москву, скинути з трону Петра I (використавши, за словами польського резидента при Карлі XII Станіслава Понятовського, народне незадоволення царем), замінити його царевичем Олексієм і підписати з ослабленою Росією мирну угоду, яка забезпечила б усі права та інтереси союзників Швеції та самої скандинавської держави (перш за все у шведській житниці – Прибалтиці). Гетьмана Мазепу цілком влаштовував такий план – шведи відсікали Україну від основних сил царської армії, корпус Крассау та війська Лещинського ішли на Україну, де Мазепа організовував повстання проти Петра I (після цілковитого звільнення України гетьман, за словами Орлика, мав намір «писать до Царского величества лист и в нем выписать все наши обиды прежние и теперешние, прав и вольностей отнятие, крайнее разорение и пагубу»). Можливою була і допомога татар – за словами Кочубея, гетьман вже давно вів якісь переговори з ханом, зберігся також один із ханських листів до Івана Мазепи, датований кінцем 1705 року.

Отже, подібний план давав гетьманові час і можливість для того, щоб підготувати український народ і військо до союзу зі Швецією, врешті-решт просто проінформувати людей – за умов перебування в Україні великих російських сил зробити це було неможливо. Зрадити могло і найближче оточення, як показала сумнозвісна «справа Кочубея».

Тепер ми маємо дещо відволіктися від військово-політичних перипетій Північної війни і спробувати виявити хоча б декілька зерняток правди в цій заплутаній історії, яка містить елементи політичного детектива, пригодницького, психологічного та любовного романів.

Зауважимо, що Кочубей мав достатньо мотивів для написання свого знаменитого доносу, головним із яких, звісно, був не «український» чи «російський» патріотизм чи особиста образа, а вміло розпалювана жадоба влади. Але як же бути з романтичною історією з пушкінської «Полтави» (або трилогії Богдана Лепкого «Мазепа») про старого ловеласа-гетьмана, закохану красуню – доньку Кочубея та її обуреного батька? Що все-таки сталося у 1704 році між цими людьми?

Судячи з даних джерел, все було дуже просто і складно водночас. Василь Кочубей вів умілу та цілеспрямовану «шлюбну політику» – його донька Марія була одружена з сином ніжинського полковника Степана Забіли, Катерина – з сином

другого генерального судді Василя Чуйкевича, Прасковія – з сином генерального хорунжого Івана Сулими. Наймолодшій доньці Кочубея, Мотроні (на Марію її перейменував О. С. Пушкін, насправді Марією звали старшу сестру героїні «Полтави»), у 1704 році мало виповнитися шістнадцять-сімнадцять років. Народилася вона близько 1688 року (тобто Іван Степанович вже був гетьманом, коли хрестив наймолодшу доньку Кочубея; згодом це стало значною перешкодою для ймовірного одруження гетьмана і Мотрі – православна церква негативно ставилася до самої ідеї укладання шлюбу між хресними батьками і хрещеними). На жаль, ми не знаємо точного часу і обставин зустрічі юної красуні Мотрі та вже немолодого, але все ще повного енергії гетьмана. Головне – це те, що ці двоє таких різних людей, схоже, цілком щиро покохали одне одного. Історики, відверто неприхильно або вороже налаштовані щодо героя нашої книги, твердили про те, що гетьман просто намагався спокусити чергову «жертву» – доньку Кочубея, яка була засліплена блиском булави і взагалі була «чрезвычайно ограниченным женским существом» (М. Костомаров).

Подібні домисли мають небагато спільного навіть із тією обмеженою інформацією з джерел, що нам відомі. Судячи з листування гетьмана і Мотрі, а також свідчень Кочубея на допиті, юна донька генерального судді виявила неабияку силу почуттів – у відповідь на постійні нападки та знущання з боку батьків (особливо матері, яку гетьман в одному з листів називає «катівкою») вона втекла до палацу свого коханого і довго відмовлялася повернутися додому. Підкреслимо, що поведінка гетьмана мало схожа на поведінку «старого Дон Жуана» – вона вельми шляхетна і виважена, здатна на сильні почуття.

Після того як Мотря повернулася додому (де її життя зовсім не було солодким – у листах відбилися згадки про важкі «сімейні сцени» – свідченням чого є хоча б ці рядки з листа гетьмана: «Моє серденько! Не маючи відомості про поводження Вашої милості: чи вже перестали Вашу милість мучити і катувати, тепер отже, від'їжджаючи на тиждень на певні місця, посилаю Вашій милості від'їздне через Карпа, яке прошу удячно прийняти, а мене в невідмінній любові своїй ховати»), закохані листувалися протягом певного проміжку часу через невідомих нам на ім'я слуг Мотрі, а також Карпа і Мелашку – слуг гетьмана Мазепи. Через тих же посланців Мотря дістала від гетьмана каблучку та книжечку і передала коханому пасмо свого волосся, намисто з шиї та свою нічну сорочку – в середньовічній Європі такі знаки уваги з боку дами щодо закоханого кавалера були досить поширеними. Згодом листування було перехоплене Кочубеєм, який зберіг 12 листів

Мазепи (на жаль, жодного листа Мотрі не збереглося). Згодом Василь Леонтійович не надто шляхетно використав інтимне листування доньки у своєму доносі. Після арешту Кочубея листи повернув гетьманові канцлер Петра I Головкін, завіривши Мазепу в тому, що царські чиновники не знімали з них копій. Насправді ж копії було знято – саме їх на початку XIX століття відшукав у московських архівах російський історик Д. Бантиш-Каменський.

Нам мало що відомо про подальшу долю Мотрі Кочубеївни. Є непевні дані про плани її одруження в 1707 році із сином генерального судді Василя Чуйкевича Семеном і гостро негативну (що й не дивно) реакцію на це гетьмана. Є також згадки і про смерть Мотрі у відносно молодому віці.

Вся ця історія свідчить про те, що Іван Степанович був особою багатогранною, неординарною, справжнім сином своєї блискучої доби – часу, коли навіть наймудріші та найобережніші чоловіки могли ризикнути всім заради справжнього почуття…

Показово, що, хоча вищезгадана історія і сприяла погіршенню відносин між гетьманом та генеральним суддею, спілкування між ними, зокрема стосовно досить делікатних справ, тривало. Але десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея, зростала ворожнеча і ненависть до гетьмана, нагромаджувалися різноманітні матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова гетьмана, який інколи міг сказати дещо зайве в присутності Кочубея або його людей, хоча і не підпускав до своїх найпотаємніших планів нікого зі старшини (навіть вірному Орликові Мазепа розповів про свої переговори з Карлом XII під величезним секретом, змусивши поцілувати хрест), тим більше свого ненадійного «приятеля». А той наприкінці серпня 1707 року разом із своїм свояком, полтавським полковником Іваном Іскрою (онуком гетьмана Якова Остряниці, дуже впливовим і амбітним політиком), вирішив, що настав час діяти. Результат добре відомий – провал доносу і страта обох головних змовників…

«Справа Кочубея» змусила гетьмана відкрити деякі свої карти вищій старшині (і то лише найвужчому колу осіб, яким Іван Степанович міг довіряти, – генеральному обозному Ломиковському, полковникам Горленкові, Апостолу і Зеленському). Старшина гаряче підтримала ідею контактів зі шведськими та польськими колами.

На початку 1708 року складний механізм таємних дипломатичних зносин Української козацької держави, Швеції та тієї частини польської політичної еліти, що підтримувала короля Станіслава Лещинського, було нарешті відлагоджено і запущено в дію.

Цілком може бути, що «справа Кочубея» мала ще один

наслідок для володаря України – вона розхитала його нерви, дещо підірвавши впевненість у собі, своїй політичній майстерності. Здоров'я гетьмана вже кілька років підточували різні хвороби, серед яких ми точно знаємо про подагру та артрит. Коли у вирішальний момент гетьман писав листи до царя та Меншикова про свій важкий стан здоров'я, це не була лише хитрість досвідченого політика – лише потужним зусиллям волі Мазепа подолав на якийсь час свої недуги і «зірвався як вихор» назустріч шведському війську.

Тим часом становище шведів у Білорусії ставало все важчим – зруйновані дороги, спалені села без запасів провіанту та фуражу, партизанські напади. У непереможній шведській армії поширювалися епідемії, військо страждало від нестачі продовольства. Карл XII чекав приходу з Ліфляндії допоміжного корпусу генерала Адама Левенхаупта, з яким ішов величезний (7 тисяч возів) обоз, навантажений порохом, боєприпасами та провіантом, але той запізнювався. 30 серпня росіянам вдалося розбити шведський загін під селом Добрим. Не маючи змоги пробиватися далі Смоленською дорогою, Карл вирішив наступати на Москву через Брянськ або навіть ще південнішим маршрутом, через Сіверщину. 21 вересня 1708 року шведи перетнули кордон Української козацької держави – були змушені це зробити, хоча це ламало увесь узгоджений попередньо з Мазепою план дій.

У світлі подальших подій шведські історики XIX століття робили однозначний висновок: Карл повернув на Україну тому, що його запросив туди потенційний союзник – Іван Мазепа, отже, провина за кінцеву поразку лежить не на великому шведському полководцеві, а на «хитрому і підступному козакові, який не надав обіцяної допомоги». Насправді ж ми знаємо, як бурхливо відреагував Мазепа на поворот шведів на південь. Він аж ніяк не «запрошував» шведів на свою територію – вони були змушені звернути з прямого Смоленського шляху, сподіваючись пробитися на Москву південнішим маршрутом. До речі, шведські історики так званої «молодої школи» (межі XIX—XX століть) і сучасні скандинавські автори здебільшого твердять, що поворот шведів на південь і їхня кінцева поразка – наслідок багатьох об'єктивних причин і деяких прорахунків Карла XII та його генералів. Останні не слід перебільшувати – у російського та радянського читача нерідко складалося уявлення про шведського короля як про гарного тактика, відчайдушного бійця і дуже поганого стратега. Чому от тільки Наполеон закликав військових читати і перечитувати описи кампаній Цезаря, Ганнібала, Фрідріха Великого, Тюренна та Карла XII? Судити полководця лише за кінцевими результатами його діяльності – небезпечно і

несправедливо, адже не все в ході війни залежить від його волі та здібностей.

Так чи інакше, шведи швидко рухалися територією Сіверщини на південь, а паралельно з ними, але дещо східніше поспішало на Україну російське військо, яке мало наказ від Петра I не вступати в генеральну битву з Карлом, виснажуючи ворога тактикою «спаленої землі» та раптовими нападами (малою війною). У результаті найбільше страждала та територія, де йшли бойові дії.

Через недооцінку ворога та неузгодженість у діях шведське командування не дочекалося підходу корпусу Левенхаупта з його величезним обозом. Росіяни виявилися спритнішими. 28 вересня 1708 року поблизу села Лісне (неподалік міста Пропойська) російський «летючий корпус» (корволант) на чолі з Петром I та Меншиковим наздогнав шведів Левенхаупта і розгромив їх. Битва була дуже запеклою, шведи втратили увесь обоз і половину людей, але Левенхаупт усе ж зумів привести на початку жовтня до табору Карла близько шести тисяч уцілілих вояків. Утрата обозу із запасами сильно позначилася на боєздатності шведської армії. Тепер вона мала здобувати провіант і фураж за допомогою реквізицій, що було не найкращим засобом завоювання прихильності українського населення. Ще однією невдачею для шведів та гетьмана Мазепи стало те, що шведський генерал-майор Лагеркруна зі своїм шеститисячним корпусом не встиг вчасно зайняти найпівнічніше полкове місто Гетьманщини Стародуб, і стародубський полковник Іван Скоропадський, попри свою попередню таємну домовленість із гетьманом, був змушений впустити в місто царського генерала Інфлянта з військом (28 жовтня 1708 року). Так Карл XII втратив важливу і зручну базу.

Становище гетьмана Мазепи в цей час було дуже непростим: реєстрове козацьке військо (окрім трьох городових та кількох найманих компанійських та сердюцьких полків) було розкидане по Україні і Польщі, Полтавський полк і компанійці Кожуховського поверталися з Дону, де брали участь у придушенні повстання Кіндрата Булавіна (за злою іронією долі гетьман був змушений допомагати цареві громити непокірних донських козаків, які могли б стати в пригоді українсько-шведсько-польському альянсу). Мазепа намагався повернути ці два полки до Батурина якнайшвидше, відчуваючи, що події починають розгортатися дуже швидко. У резерві залишалися недоукомплектовані правобережні полки, гетьман скаржився на їх «малолюдство». Цар Петро вимагав від гетьмана, аби він з усіма наявними козацькими полками приєднувався до генерала Інфлянта і закликав населення до партизанської війни проти

шведів. Гетьман справді видав кілька подібних універсалів, чим спантеличив і населення, і своїх найближчих соратників – надто ретельна конспірація явно почала працювати проти планів Мазепи.

Як українці відреагували на прихід на їхні землі війська з Півночі? Чи сприймали вони шведів як визволителів з-під ярма «московського дракона» (як писав згодом Пилип Орлик)? Чи запалали їхні серця «священним гнівом проти ворогів Отєчества»? Правда, судячи зі свідчень очевидців, десь посередині. Ура-патріотична патетика імперських та радянських часів (коли мало не кожній війні, яку вела Російська імперія на своїй території, урочисто приклеювався ярлик священної і вітчизняної) тут такий само поганий дорадник, як і гіперпатріотичні уявлення деяких вітчизняних істориків про люту ненависть українців до «московитських орд», яким протиставляються великодушні й доблесні «лицарі Півночі». Населення Сіверщини, отримавши універсали царя та свого гетьмана, в яких йшлося про необхідність ховати всі припаси, худобу, різне хатнє начиння і йти в ліси, насправді по-різному ставилося до незваних гостей. За даними шведських джерел (передусім маємо на увазі спогади зовсім різних за соціальним статусом очевидців – від канцлера графа Піпера і полковника Нільса Юлленшерни до звичайних лейтенантів Петре та Вейґе), у деяких селах накази царя і гетьмана виконувалися буквально, і на скандинавів чекали лише спалені пусті оселі. В інших (наприклад, у с. Отюші та кількох інших) до шведів виходили делегації місцевих мешканців, що виявляли готовність поділитися з вояками-каролінцями (традиційна назва всіх солдатів та офіцерів Карла XII в європейській науковій літературі) частиною їстівних припасів і виносили королеві хліб, сіль та яблука. Питання про те, чи ці українські селяни та міщани діяли за узгодженістю з гетьманом, чи лише намагаючись уникнути розграбування і спустошення своїх населених пунктів, залишається відкритим. Зі свого боку, шведський король на початку своєї «української кампанії» явно наказав своїм воякам ставитися до місцевих мешканців як до нейтральних або навіть союзних щодо шведів (шведська армія була добре дисциплінованою і вміла поводитися добре з місцевим населенням, як це було, наприклад, під час окупації шведами Саксонії в 1707 році). Зрозуміло, янголами шведські браві вояки точно не були, і різні ексцеси на шляху просування шведської армії траплялися.

Гетьман Мазепа встиг зробити досить багато за той недовгий час, який залишався йому для підготовки до виступу. Він зосередив чималі запаси артилерійських припасів у Батурині,

транспортні засоби, провіант та одяг – у полкових центрах Лівобережжя. Проте населення України залишалося в цілому непоінформованим про плани свого гетьмана – це був зворотний бік знаменитого Мазепиного мистецтва конспірації. Крім того, не завершеними залишалися переговори гетьмана з усіма можливими союзниками. На донських козаків навряд чи можна було розраховувати після поразки Булавіна, найактивніші з повстанців на чолі з отаманом Ігнатом Некрасовим пішли до турецьких володінь. Позиція Запорожжя була як завжди неясною – навіть попри те, що кошовим був знаний ворог Москви Кость Гордієнко. Справа в тому, що запорожці здавна сприймали гетьмана Мазепу як вірного слугу Москви, прихильника елітарного устрою Української держави і ворога демократичного Запорожжя. Проте слід віддати належне старому кошовому Костю Гордієнку – в момент найвищої небезпеки він все-таки простягнув руку допомоги своєму гетьманові, до якого раніше не мав особливих симпатій. Але все це стало зрозумілим лише навесні 1709 року.

Незрозуміло було також, як поводитимуться Туреччина і Кримське ханство. Стамбул і Бахчисарай, загалом зацікавлені в перемозі Карла XII і в ослабленні Росії, вичікували слушної нагоди, коли можна було б втрутитися в боротьбу з найменшим ризиком і найбільшими шансами на спільну перемогу. Поки ж особливої дипломатичної та військової активності турки та татари не виявляли, що сковувало також ініціативу щодо них гетьмана Мазепи.

А що являв собою сам гетьман напередодні прийняття найважливішого політичного рішення в своєму житті? У 1707 році Іван Мазепа втратив матір – можливо, єдину людину, якій він міг цілковито довіряти. Важкий слід у душі гетьмана залишила і «справа Кочубея», і розлука з предметом його останнього палкого кохання… Колись міцне здоров'я Мазепи підточували вік (майже 70 років – вельми поважний вік для людини XVII століття), фізична і нервова втома та хвороби. Як правило, скарги гетьмана на подагру, артрит, що не давали йому змоги довго їздити верхи, недоброзичливці Івана Мазепи вважали хитрощами старого політика, який насправді був у чудовій формі. Навряд чи це є правдою – поганий стан здоров'я Мазепи взимку 1708/1709 року та його скора смерть не можуть не навести на думку про те, що вже кілька років блискучий гетьман був серйозно хворий.

У такому стані гетьман-конспіратор гостро відчував небезпеку бути викритим. Нерідко історики, посилаючись на листи Петра I, вважають, що для царя зміна Мазепою зовнішньополітичного курсу стала цілковитою несподіванкою.

Проте ми вже згадували про попередження, які надсилав цареві Дашков, чутки про контакти українського гетьмана з Лещинським ходили і в Польщі, і серед іноземних дипломатів у Москві. Царський стольник Федір Протасьєв, приставлений до гетьмана в червні 1708 року, мав, очевидно, не лише виконувати функції зв'язкового між Петром і Мазепою, але й стежити за гетьманом. Він мав «всегда быть при нем, господине Гетмане, и когда б он, Гетман, в поход с войском пойдет, ехать с ним, не отставая». 1 жовтня 1708 року до рук росіян потрапив шляхтич Якуб Улашин, що віз до гетьмана Мазепи лист від Станіслава Лещинського. Той радив українському володареві приєднуватися до Карла, як тільки останній вступить до України. Лист потрапив до російського канцлера Головкіна, і той писав Мазепі про чергову спробу очорнити його в очах російського уряду. Улашина було піддано тортурам, і гетьман Мазепа не знав напевне, як багато посланець Лещинського міг розповісти російським катам.

Тим часом момент прийняття головних рішень стрімко наближався. Спочатку гетьман Мазепа, бачачи, що розорення України внаслідок бойових дій вже не уникнути, вирішив обмежити їхній театр Сіверщиною. До шведського короля було послано родича гетьмана – Івана Бистрицького з полоненим ліфляндцем-перекладачем з листами до короля та його першого міністра графа Піпера, в яких Мазепа пропонував Карлу прийняти Україну під свій захист і зайняти своїми військами Сіверщину (Бистрицький побачився з Карлом у таборі поблизу с. Понурівка 18 жовтня і швидко повернувся до Мазепи з позитивною відповіддю від шведського короля). Метою цього було відсікти Україну від основних сил російської армії, виграв ши час і сили (з цим погоджувалися навіть російські військові історики, які, проте, приписували цей план Карлові, а не Мазепі; шведські ж джерела, зокрема спогади генерал-квартирмейстера шведської армії Юленкрука, чітко підтверджують думку про авторство Мазепи). Як уже говорилося вище, цей план провалився через надто повільні дії шведського генерала Лагеркруни та невизначеність позиції полковника Скоропадського. Російські гарнізони зайняли Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Мглин тощо. Фактично це означало втрату для шведів можливості наступу на Москву Брянським шляхом. Карл рушив далі на південь, а гетьман Мазепа зрозумів, що далі зволікати не можна. Цар вже декілька разів надсилав до Батурина листи із вимогами до Мазепи йти в похід з усіма наявними козацькими силами, водночас ведучи партизанську війну проти шведів. Гетьман відповідав на заклики Петра I своїми маніфестами до українців, у яких йшлося про необхідність воювати проти шведів, але сам не

йшов з північного Лівобережжя – саме тут, у районі між Салтиковою Дівицею та Батурином, були зосереджені основні запаси провіанту та боєприпасів. 16 жовтня Мазепа дав останню аудієнцію царським посланцям Феодосію Дурову та Михайлу Второву, наголосивши на своєму кепському стані здоров'я.

Але окрім шведів на Україну йшли й декілька російських армій – з північного сходу наступали головні сили під командуванням Бориса Шереметєва, до яких поспішав приєднатися сам цар, із заходу підходили полки Неплюєва, з північного заходу дорогу шведам на Батурин загрожували перерізати драгунські полки Меншикова. Той мав царський наказ об'єднати свої сили з гетьманом, якого слід було запросити на нараду до російського табору. Мазепа відчув небезпеку – адже пригадаймо, саме так колись було заарештовано в російсько-українському таборі Самойловича. Іван Степанович удруге посилає до Карла вірного Бистрицького, але 23 жовтня до гетьманського табору під Борзною несподівано примчав Андрій Войнаровський, що попередив дядька про наближення кінноти Меншикова. Наступні дії хворого гетьмана вражають блискавичністю – того ж дня він уже в Батурині, віддає останні розпорядження щодо оборони міста проти російських військ. Вранці 24 жовтня Мазепа залишив свою столицю, взявши з собою до табору Карла XII всю генеральну старшину, трьох полковників, частину скарбниці та невідому точно кількість козаків зі складу трьох реєстрових та п'яти найманих полків (шведські джерела називають цифри від трьох до п'яти тисяч українських козаків, що прибули до табору Карла XII). Решта війська мала захищати Батурин до повернення Івана Степановича разом із шведами. 28 жовтня гетьман Мазепа перейшов Десну і, схоже, виголосив перед військом промову, в якій пояснив причини такого несподіваного для більшості старшини та рядових козаків кроку.

Але хай там як, і російська опозиція, і гетьман покладали надії на блискучу перемогу Карла XII, до табору якого, розташованого поблизу села Горки, Мазепа прибув надвечір 28 жовтня 1708 року. Того ж дня відбулася перша особиста зустріч українського гетьмана і шведського короля, під час якої Іван Мазепа виголосив промову латиною в присутності Карла, першого міністра графа Піпера та генералів, а також двох шведських істориків-хроністів (Георга Нордберґа та Густава Адлерфельта). Під час цієї зустрічі не було укладено жодних угод, що свідчить про наявність серйозних попередніх українсько-шведських домовленостей (наступний документ сторони підписали аж у травні 1709 року, після переходу на бік гетьмана і короля запорожців). Можливо, Карл XII і був дещо розчарований щодо

кількості військ, які привів із собою Мазепа, але він одразу зрозумів, що придбав цінного дорадника в політичних справах. Відгуки шведських джерел про особу українського гетьмана та його військо цілком позитивні – обидві сторони сподівалися на майбутню плідну співпрацю. Трохи згодом український гетьман навіть подарував своєму союзникові коштовну шубу з лисячого хутра (щоправда, Карл відмовився її носити після того, як шведські солдати почали кепкувати зі свого короля, який, мовляв, помітно погладшав).

Дізнавшись від Меншикова, що гетьман «совершенно изменил», Петро І, що був на той час поблизу Новгорода-Сіверського, видав перший з цілої серії маніфестів до українського народу (27 жовтня 1708 року), в якому сповіщав «малоросів» про те, що їхній гетьман «безвестно пропал, и сумневаемся мы того для, не по факциям ли каким неприятельским». Старшина мала з'явитися до царя на раду, а якщо виявиться, що Мазепа перейшов на бік ворога, – то і для обрання нового гетьмана. Наступного дня ситуація прояснилася, і цар видав інший маніфест, що являє собою чудовий зразок сплаву демагогії, брехні та напівправди, призначеної для довірливих земляків гетьмана Мазепи. Петро І сповіщав українців про те, що Мазепа «изменил и переехал к неприятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и Лещинским, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божие и святые монастыри отдать во унию». Далі йде продовження соціальної демагогії царя, що запровадив у свій час цілу низку обтяжливих податків для своїх підданих: «бывший гетман хитростию своею без нашего указу аренды и многие иные поборы наложил на Малороссийский народ, будто на плату войску, а в самом деле ради обогащения своего. И сии тягости повелеваем мы ныне с Малороссийскаго народу отставить». Як «государь и оборонитель Малоросійского краю», цар наказував «для лучшаго упрежденія всякого зла й возмущенія в Малоросійском народе от него, бывшаго гетмана», щоб «вся старшина генералная й полковая съзжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам й волностям своим волными голосами новаго гетмана». 27—31 жовтня були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську «высокую милость» і різні нагороди, а також до вищого українського духовенства – митрополита Київського Йоасафа Кроковського, Чернігівського архієпископа Іоана Максимовича й Переяславського єпископа Захарії Корниловича, до яких було послано князя Б. Куракіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запорожжя Костя Гордієнка.

Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини (до нашого часу дійшов лист Петра I до міста Почепа). Усі ці маніфести й накази царя були початком широкої пропагандистської кампанії (український історик Борис Крупницький влучно назвав її «війною маніфестів»), що розгорнулася наприкінці 1708 року між Петром I і новим гетьманом І. Скоропадським, з одного боку, й Карлом XII і гетьманом І. Мазепою – з другого боку, й мала на меті вплинути на розум і серце українців.

Чудово розумів цар і військове значення українських міст, зокрема гетьманської столиці з її запасами пороху та боєприпасів, складами провіанту, генеральною скарбницею та архівами українського уряду. Батурин мав і військове, і політичне значення – його взяття мало стати прикладом царського покарання для всіх, хто насмілиться повстати проти Росії. Тому абсолютно незрозуміло, чому деякі сучасні російські та українські історики вважають перебільшенням, а то й вигадкою майже одноголосні твердження російських, українських та шведських джерел про варварське знищення гетьманської столиці Мазепи разом із її гарнізоном та мешканцями.

Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осавулові генеральної артилерії Фрідріхові Кеніґсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила і невідомих нам на прізвище Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького – усього, за різними підрахунками, від трьох до семи тисяч чоловік (середня цифра – п'ять тисяч, ми її приймаємо). Гарнізону було наказано боронити фортецю і триматися до повернення гетьмана зі шведським військом.

Жоден з цих трьох не зрадив довіри, яку висловив їм Іван Мазепа. Меншиков писав цареві, що «ни малой склонности к добру в них [батуринців. – *Д. Ж.*] не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца» (31.X.1708 року).

1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. Росіяни пішли на штурм, який був відбитий. Далекобійні гармати гетьманської столиці сіяли смерть у лавах російських військ, підпаливши тимчасову ставку Меншикова. На нову пропозицію здатися батуринці відповіли Меншикову: «Мы де все здесь помрем, а президиума [російського гарнізону] в город не пустим» (лист Меншикова до царя від 1 листопада 1708 року). Уночі проти 2 листопада спішені російські драгуни пішли у наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема

старого прилуцького полкового обозного і наказного полковника Івана Носа, що закликав своїх людей не чинити росіянам опору, за що згодом став прилуцьким полковником з волі Петра I), оволоділи Батурином. 2 листопада «о 2 часу пополуночи» Меншиков сповіщав царя, «что мы сего числа здешнюю фартецию з двух сторон штурмовали и… по двучасном огню, оную взяли». Народна традиція зберегла в пам'яті переказ про підземний хід («тайник»), через який ворог вдерся до міста завдяки зраді Носа та кількох його прибічників, – це цілком можливе пояснення взяття добре укріпленої фортеці з потужною артилерією та підготованим до бою гарнізоном.

Почалися різанина і погром. Батурин потрапив до сумного переліку варварським чином знищених в європейських війнах міст разом з німецьким Магдебургом, повністю знищеним католицьким військом фельдмаршала Тіллі в ході Тридцятирічної війни (1618—1648). До речі, своє смертельне поранення від випадкового ядра Йоганн Тіллі вважав Божою карою за Магдебург. Цікаво, чи згадував російський «полудержавный властелин» Меншиков, животіючи на засланні в селі Березовому, руїни залитого кров'ю Батурина?

Коли 8 листопада Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще «крови людской в месте и на предместью было полно калюжами» (Чернігівський літопис). Орлик писав у своєму листі до Яворського: «Ревно плакал по Батурине Мазепа. Теперь все пойдет иначе: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами за одно».

Залишки мирного населення Батурина врятувалися втечею, а дехто потрапив до російського полону на довгі роки. Сучасні історики говорять про загибель від п'яти до 15 тисяч мешканців міста і переважної частини п'яти-семитисячного гарнізону. Вся потужна генеральна артилерія (до 70 гармат), військові запаси, чималий скарб (державний і гетьманський), державні клейноди (зокрема кілька булав, бунчук і прапори) та архіви дісталися переможцям. Щоправда, чимало клейнодів гетьман Мазепа забрав із собою до табору Карла XII. «Артилерію, сколко могли взять, везем с собою, – писав Меншиков Петру I з Конотопа 3 листопада, – а протчую тяшкую, а имянно несколко самых болших пушек, розорвали».

Трагічною була доля керівників оборони міста та звичайних козаків. Поранений Чечель в останні хвилини перед падінням міста вирвався з частиною гарнізону з палаючої столиці, але був виказаний своїм родичем, козаком Конотопської сотні Яценком, який видав його Меншикову. За кілька днів по тому він разом із Нестеренком та іншими українськими старшинами був

колесований у Глухові. Важкопораненому Кеніґсеку, що не встиг розташувати своїх артилеристів у належне бойове шикування, «пощастило» – він помер у дорозі, але кара все одно була виконана вже над його мертвим тілом, а голова з виколотими очима настромлена на палю в Сумах. П'яним переможцям залишилося лише вбивати беззбройних старих і дітей та ґвалтувати жінок.

Цар належним чином оцінив «подвиги» свого «православного Христолюбивого воїнства» – згодом на спеціальному параді з нагоди святкування річниці Полтавської перемоги, організованому за давньоримським зразком, було провезено і статую, що мала зображати Батурин, з наступним латинським написом (переклад мій. – *Д. Ж.*) «*Гніздо бунту Батурин, знищене мечем*». Бачимо, що тогочасні російські військові і політики не вважали за потрібне перекручувати правду або виправдовуватися перед будь-ким за знищення української столиці, її гарнізону та мешканців – цю малопочесну функцію взяли на себе їхні сьогоднішні духовні нащадки. За сухуватим свідченням писаря часів Петра І Петра Крекшина, у 1708—1709 роках в Україні було «изменников порублено до 30 тысяч». Цю цифру важко підтвердити чи відкинути, але не слід забувати, що згодом долю Батурина (знищення міста разом із мешканцями) розділили ще кілька українських міст – Нехвороща, Маячка, Переволочна, Старий та Новий Кодаки…

Протягом наступних місяців у Гетьманщині відбувалися численні слідства й жорстокі кари над усіма, хто був причетний або тільки запідозрений у причетності до справи Мазепи. Це мало місце скрізь, де стояли російські гарнізони (зокрема в Києві), але особливо страшну пам'ять, яка була жива ще у добу «Історії Русів» (перша чверть XIX століття), залишила по собі діяльність слідчої канцелярії в Лебедині (на території слобідського Сумського полку, недалеко від границі Гетьманщини). Там досить довго знаходилась царська ставка і було зосереджено більшість слідчих справ, що провадилися з особливою ретельністю й жорстокими тортурами (місцевим краєзнавцям добре відомий так званий «цвинтар мазепинців», де поховано, за різними даними, від кількох десятків до кількох сотень чоловік). За даними С. Павленка, тут гинули десятки людей, причетність котрих до справи повстання Мазепи була справді доведена чи лише гіпотетична. Це були агенти, кур'єри, розвідники, що працювали на користь гетьмана і короля, члени родин відомих мазепинців, їхні знайомі, близькі, на яких було написано донос. Допити, катування і страти провадилися і в інших значних містах Гетьманщини – спійманих мазепинців відвозили до Миргорода,

Глухова, Гадяча – всіх міст, де були російські гарнізони. В Україні панував справжнісінький терор, атмосфера зрад, доносів, коли довіряти не можна було навіть родичам і найближчим друзям. Кого тільки не було серед заарештованих – ченці і черниці, старшини, козаки, селяни, міщани, купці…

Репресії проти мазепинців та пошук все нових і нових ворогів тривав і після перемоги під Полтавою, орієнтовно до 1715—1716 років. Але найголовнішим завданням Петра I було провести вибори нового гетьмана. Це питання було не нове: воно цікавило, безперечно, і українські правлячі кола ще за життя Мазепи, і російський уряд, коли прийшли дані про важку хворобу гетьмана. Нам невідомі докладніше думки і плани Мазепи щодо свого наступника. Можна думати, однак, що гетьманові хотілося, щоб його спадкоємцем (не лише його майна, а й гетьманського, а згодом і княжого титулу) був хтось із його небожів – спочатку Іван Обидовський, а потім Андрій Войнаровський, і це не було секретом у батуринських урядових колах. Але водночас Мазепа добре розумів, що Войнаровський ні за віком, ні за заслугами не може бути кандидатом на булаву. Ним міг би бути лише хтось з вищої української старшини, людина з великим «урядовим стажем» та авторитетом, матеріально незалежна. Головне ж – ця кандидатура мала бути прийнятною і для старшини, і для Москви, і для самого Мазепи. На думку О. Оглобліна, таким кандидатом, зокрема в очах Мазепи та Москви, був стародубський полковник Іван Скоропадський. 6 листопада 1708 року Скоропадський був обраний «вольными гласами» (і за присутності російського війська та царського посланця князя Г. Долгорукова) гетьманом України.

Всі вищезгадані заходи російського уряду мали насамперед військово-політичне значення. Але Москва не обмежилася агітацією проти Мазепи як свого політичного ворога. Цар дуже хотів знищити гетьмана як людину, причому це бажання помсти доходило до межі параної. До самої смерті Мазепи Петро I вживав усіх заходів, щоб гетьман таки потрапив живим до рук російських катів (чого варта лише серія пропозицій Карлові XII – вигідна мирна угода в обмін на невеликі територіальні поступки, визнання Августа польським королем і видачу Мазепи, або знамениті 300 тисяч талерів, запропоновані за фактично вже помираючого гетьмана великому візиру Османської імперії).

Неймовірною мстивістю, дешевим пропагандистським ефектом і певними параноїдальними проявами тхне від процедури знаменитого «заочного покарання» Мазепи за детально розробленим церемоніалом. На початку листопада 1708 року в Глухові відбулася низка досить огидних публічних церемоній

покарання нещасного солом'яного опудала, що мало, за тогочасним звичаєм, заміняти відсутнього «злочинця». Вони мали певний вплив на звичайних українців. Вінцем цього «уничтожения» Мазепи був наказ царя вищим українським і російським церковним ієрархам гетьмана Мазепу «публично в соборной церкви проклятию предать», тобто проголосити церковну анафему на царського ворога, який «оставя православие, к еретикам Шведам ушел… и, вместо защищения також как великой строитель оных был святым церквам, ныне проклятой гонитель оным учинился, понеже недалеко от Новагородка Шведы в одной церкви лошадей поставили…» (цитата з указу царя митрополитові Рязанському, місцеблюстителю патріаршого престолу Росії, українцеві та старому приятелеві гетьмана Мазепи Стефану Яворському від 31 жовтня 1708 року). Невідомо, чому дивуватись більше – відвертій і навіть дещо наївній демагогії царя, якого більшість власних підданих вважали чи то антихристом, чи то його предтечею, але аж ніяк не ревним захисником православ'я, або його бажанню зайвий раз продемонструвати Російській православній церкві, хто є справжнім володарем у державі. Саме безпрецедентній залежності російської духовної влади від світської в епоху Петра I українці завдячують недопустимою за власне церковними канонами анафемою політикові, який не вчинив жодного *церковного* злочину, за який передбачалася подібна середньовічна форма покарання. Анафема на гетьмана Мазепу, як і анафема на Григорія Отреп'єва, Степана Разіна та ін., виголошувалася в церквах колишньої Російської імперії зі згадкою конкретних імен – до 1869 року, без такої згадки – до 1917 року, але формально так і не була відмінена Московським патріархатом – при тому, що УПЦ (М) з 1992 року її не виконує, а жодна інша православна церква в світі (наприклад, Константинопольський, Олександрійський чи Антіохійський патріархат) взагалі ніколи не брала участі в анафемуванні Мазепи.

Складність і трагікомічність ситуації полягала ще й у тому, що за церковним каноном у багатьох церквах України лунали як анафема гетьманові (раз на рік), так і щотижневе благословення Мазепі (як засновнику або благодійнику тієї чи іншої церкви) – це зазначали чимало спостережливих мандрівників XIX століття. Звичайно, церковні служби за Мазепу провадили не всюди, побоюючись переслідувань з боку влади, але навіть за доби Петра I священики не лише розуміли, але й висловлювали вголос своє неприйняття церковної анафеми на Мазепу. У 1712 році лохвицький протопіп Іван Рогачевський, засланий згодом на Соловки, сказав синові сотника Данила Забіли, лояльного щодо

царя (саме цей факт і став фатальним для подальшої долі протопопа): «Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар в небі не буде».

Окрім власне анафеми, з приводу переходу гетьмана Мазепи на бік шведів було складено безліч різних за своєю художньою цінністю поетичних творів, загальний стиль яких влучно визначений у свій час М. Драгомановим як «школярсько-попівська лайка» (найкращий реєстр та аналіз цих творів міститься в статті С. Щеглової, опублікованій у Науковому збірнику ВУАН у 1926 році). Кумедно, що часто авторами таких творів, де наввипередки обливався брудом Мазепа, були ті самі поети, які ще буквально вчора надзвичайно пишно й улесливо прославляли родовід гетьмана, його герб та політичні і військові здібності.

Зрозуміло, всі ці потужні засоби пропаганди не могли не мати певного ефекту на звичайних мешканців завмерлої в передчутті ще жахливіших нещасть України. Важко не погодитися з О. Оглобліним: «Всі засоби терору, психічного і фізичного – пропаганду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь, – все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності».

Концентрація російських військ на Гетьманщині, терор проти реальних і потенційних «мазепинців», обрання нового гетьмана, врешті, антимазепинська пропаганда й церковна анафема на Мазепу – все це завдало великої шкоди планам Мазепи і шведів. Особливе значення мала, звичайно, позиція українського населення. «Скажу прямо: коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу для нього жодної можливості закінчити щасливо війну», хоч «населення… до московитів ставиться вороже», – писав французький дипломат Безенваль своєму шефові де Торсі в листі від 28 листопада 1708 року.

Українська «козацька нація» не могла підтримати шведського короля вже тому, що була поділена з перших же днів бойових дій на українській території на два протилежних табори. На території, зайнятій шведами, діяв уряд гетьмана Мазепи; на території (значно ширшій), окупованій російськими військами, уряд гетьмана Скоропадського мусив виконувати накази царя та його військового командування і брати активну участь у боротьбі проти шведів, а тим самим і проти гетьмана Мазепи. Обидві сторони намагалися прихилити на свій бік українське населення. Карл XII і Мазепа, з одного боку, Петро I і Скоропадський – з другого боку, скрізь поширюють свої прокламації, маніфести, універсали, в яких одна сторона обіцяла визволення від

московського ярма, а друга твердила, що «никоторый народ под солнцем такими свободами и привилеями, и легкостию похвалиться не может, как по нашей, царскаго величества, милости Малороссийский» (знаменитий маніфест Петра І від 6 листопада 1708 року).

Підсумовуючи, скажемо, що ефект як російської, так і українсько-шведської пропаганди був різний на різних територіях і в різний час, але той простий факт, що більша частина Гетьманщини була зайнята російськими військами, пояснює, чому дезорієнтоване і розгублене несподіваною зміною курсу їхнього гетьмана українське населення зрештою зайняло традиційну позицію «моя хата скраю», а певна його частина почала активно виступати на боці росіян проти шведів та Мазепи.

Політичний поділ України між двома гетьманськими урядами був ускладнений новим загостренням внутрішньої соціальної боротьби. Безпорядки, що почалися ще перед виступом Мазепи, тепер, за умов політичного хаосу, набрали розмірів, загрозливих не тільки для державного апарату та взагалі заможної верстви, але й для громадського ладу й порядку в цілому. Очевидець (князь В. Куракін) писав, що на початку листопада 1708 року від Новгорода-Сіверського до Києва «во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали». Російська військова влада фактично не втручалася в ці події, особливо коли виступи селян і міщан відбувалися в маєтках мазепинців, а уряд гетьмана Скоропадського не мав достатньо сил, щоб придушити ці заворушення.

Терор з боку Петра І, політичний поділ України і загроза цілковитої анархії вплинули на ставлення українців до українсько-шведського союзу. Звичайно, треба дуже обережно ставитися до тверджень Петра І, Меншикова та інших російських свідків подій, що «сей край [Україна] как был, так и есть» (лист Петра І до князя В. Долгорукого від 30 жовтня 1708 року), що «здешней народ со слезами Богу жалуютца на онаго [Мазепу] й неописанно злобствуют» (лист Петра І до Ф. Апраксіна від 30 жовтня 1708 року) і що «в здешней старшине, кроме самых высших… никакова худа ни в ком не видеть…» (лист Меншикова до царя від 26 жовтня 1708 року). Так само зрозуміло, що численні «вірнопідданські» заяви магістратів українських міст Лівобережжя (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгорода-Сіверського) і окремих сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків писалися перш за все з метою самозахисту від репресій і здебільшого за відсутності вищої старшини, яка була тоді з Мазепою у шведському таборі. Але навіть у цих вимушених деклараціях звучить щира тривога «за милую Малороссийского

всего края нашого отчизну».

Найбільше турбувала російський уряд позиція української еліти – козацької старшини. Ситуація, справді, була дуже непроста і загрозлива для російських інтересів в Україні. Увесь тогочасний український уряд, більшість впливових полковників і чимало інших представників старшинської аристократії були у шведському таборі. Були й такі (схоже, їх було чи не найбільше), що воліли вичікувати розвитку подій, сидячи по своїх маєтках та хуторах. Зрештою, було й чимало відвертих кар'єристів-зрадників, які, користуючись моментом, всіляко вислужувалися перед царською владою і за її безпосередньої допомоги діставали посади та конфісковані маєтки мазепинців.

Зрозуміло, що одним із найголовніших завдань царської політики на Україні на межі 1708 і 1709 років було привернути на свій бік українську старшину та позбавити Мазепу її політичної підтримки. Ще 1 листопада 1708 року Петро І звернувся до всієї старшини, починаючи з генеральної, а також до козаків «и протчих» із закликом-ультиматумом, щоб вони «верность к нам, великому государю, показали» та залишили свого гетьмана та шведів протягом одного місяця. Те саме було повторено в царському указі гетьманові Скоропадському від 7 листопада 1708 року і ще раз в указі старшині, що була з Мазепою у шведів, від 10 листопада 1708 року.

Ці заклики, обіцянки й погрози мали неабиякий вплив: більшість старшини перейшла на бік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського. Дезертирство поширюється й серед тієї старшини, що була у шведському таборі. Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Ґалаґан і корсунський полковник А. Кандиба повернулися під владу царя і взяли активну участь у боротьбі проти шведів і Мазепи. Здається, подібні наміри мали й генеральні осавули Д. Максимович і М. Гамалія, лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський. Дехто з них зробив це дещо пізніше (М. Гамалія), а інші перейшли до російського табору в день Полтавської битви (остаточно зрозумівши, що все втрачено, і ще сподіваючись отримати царське помилування, що вдалося не всім). За ними нерідко йшли їхні численні родичі та свояки. Зі своїм гетьманом залишилися до кінця всього близько 45 старшин із сім'ями.

Дезертирство в лавах старшин-мазепинців мало дуже негативний вплив на ширші кола української старшини та козацтва. Починаючи з листопада 1708 року, все частішають випадки втеч реєстрових козаків та компанійців зі шведського

табору. Військо Мазепи тануло, і це викликало у шведів почуття певного розчарування і недовір'я до українського союзника, що позначилося й на їхньому ставленні до місцевого населення.

Справді, відносини між шведами й населенням України швидко погіршувалися. Воєнні дії, вимоги шведського військового командування, що вдалося до реквізицій (примусового вилучення продовольства у населення) через брак провіанту та фуражу, перші спроби опору з боку українців і репресії з боку шведів, двовладдя і російська пропаганда – усе це призвело до розкручування маховика насильства, взаємної недовіри і образ. Населення багатьох міст та сіл України також зрозуміло, що шведи не тільки не зможуть захистити їх від царських військ, але й самі діють схожими з росіянами методами. Тому каролінців почали сприймати як окупантів. Шведське військове командування нерідко діяло надто грубо й прямолінійно, намагаючись прихилити на свій бік українське населення маніфестами і водночас відлякуючи репресіями, які набували все жорстокіших форм (а терор і репресії самі по собі дуже рідко, як доводить досвід воєн XX століття, досягають своєї мети). Українці займають або вичікувальну позицію, або навіть подекуди виступають проти шведських загонів. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, писав: «Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли». Проти шведів розпочалася «мала війна» – її вели як російські та українські козаки зі складу армії Петра I, так, подекуди, і українське населення. Поширеними були втечі селян і козаків у ліси із знищенням або вивезенням майна. Це також звужувало можливості поповнення військового потенціалу шведської армії.

Проте твердження радянських істориків (Є. Тарле, В. Шутого) про «всенародний характер війни українського та російського народів проти шведських окупантів» дуже сильно нагадує такі самі нехитрі теоретичні побудови радянських істориків щодо Великої Вітчизняної війни, досвід якої в повоєнні роки почав буквально «проектуватися» на всі попередні ворожі вторгнення до Росії. Загалом можна твердити, що партизанські напади українського населення на шведів були викликані перш за все шведськими реквізиціями та згодом репресивними діями, російською пропагандою, а інколи й елементарним прагненням до збагачення (як не згадати знаменитий указ Петра I, виданий 6 листопада 1708 року, де встановлювалися докладні розцінки – від трьох-п'яти карбованців за полоненого шведського солдата до двох тисяч – за генерала, і відгомін цього указу в «Історії Русів» – фраза про те, що спочатку українцям, котрі привели полонених,

дійсно давали гроші, аби заохотити їх до подальших нападів, але згодом ощадливі російські офіцери обмежувалися видачею склянки горілки і словами «Спасибо, хохленок!»). Розмах цієї партизанської війни проти шведів був мінімальний восени 1708 року, він значно збільшився під час суворої зими того ж року, коли скандинавам треба було здобути зимові квартири і вони вирішили зробити це за будь-яку ціну. Саме цим пояснюється низка нападів військ Карла XII на українські міста (Ромни, Гадяч, Пирятин, Зіньків, Веприк, слободу Терни тощо). Нерідко шведські офіцери брутально нищили всіх, хто чинив їм опір, намагаючись тим самим залякати місцеве населення, яке внаслідок усього цього тікало в ліси або йшло партизанити. Особливою жорстокістю і запеклістю відзначалася партизанська війна на Слобожанщині, куди шведи пішли в січні-лютому 1709 року, намагаючись прорватися-таки найпівденнішим маршрутом на Москву.

Український гетьман добре усвідомлював усі негативні чинники, які робили його нові політичні позиції досить слабкими. Але Іван Мазепа кілька разів у своєму житті починав усе з початку і тому не розгубився навіть у такій складній для нього і його країни ситуації. Він вочевидь був не з тих, хто здається на ласку долі чи переможця. Після тимчасової депресії, викликаної тривогами й поразками осені 1708 року, Мазепа, незважаючи навіть на поганий стан здоров'я (який мав погіршитись суворої зими 1708/1709 року), розпочав зимову військово-дипломатичну кампанію з надією на кінцеву перемогу. Цьому не завадила навіть складна гра російської розвідки, метою якої було дискредитувати гетьмана в очах Карла XII та його соратників.

Аналізуючи відомі нам факти військово-адміністративної діяльності уряду Мазепи взимку 1708/1709 року, досить ясно бачимо головні цілі гетьмана на той час. Звичайно, його суто військові акції були обмежені вже тим, що керівництво воєнними операціями було у шведських руках. Мазепа мав також рахуватися з тим, що на боці царя існує і активно діє українське військо Скоропадського, яке брало участь в операціях російської армії. Та найголовніше – у розпорядженні Мазепи була взагалі дуже невелика кількість військ. Здебільшого це були кінні компанійські та піші сердюцькі полки. Головну військову силу Мазепи складали компанійські полки Кожуховського, Андріяша і Волковицького. Сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима та колишній Чечеля (ним командував, як наказний полковник, сотник на ім'я Герасим) були дуже погано укомплектовані (більшість козаків цих полків загинула при обороні Батурина). Реєстрові козацькі полки як військова сила уряду Мазепи вже

фактично не існували. Саме компанійські полки брали участь у численних воєнних експедиціях шведської армії в Україні (як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині) взимку 1708/1709 року. На противагу традиційному уявленню про козаків-мазепинців як небоєздатних другосортних вояків, зауважимо, що шведські джерела відзначають непогані бойові якості компанійців гетьмана і навіть героїзм окремих їхніх командирів. Так, хроніст Георг Нордберґ записав, що в лютому 1709 року під час серйозної битви шведського та російського кавалерійських корпусів під Красним Кутом на Слобожанщині в бій ходили і компанійці Мазепи, причому їхній полковник Григорій Герцик особисто вбив понад 30 росіян (!). Очевидно, гетьманці дали бій, захищаючи свого володаря, адже саме в зв'язку з цим боєм шведський лейтенант Вейґе записав, що на початку бою Мазепа ледь не потрапив у полон до російських драгун генерала Ренне, вигукнувши при цьому: «Не думав я, щоб славні шведи тікали!» Зауважимо, що сам по собі наведений вище факт свідчить проти тих істориків і публіцистів, які вважали і досі вважають гетьмана «боягузливим зрадником, що не бував на полі бою» – адже бій вели кінні авангарди двох армій, і Мазепа був попереду, а не відсиджувався в безпечному шведському обозі.

Більш важливим завданням уряду Мазепи було забезпечити загальний порядок на території, зайнятій шведською армією, зокрема організувати постачання їй харчів, фуражу, одягу і всього іншого, що було потрібне для безперебійного ходу воєнних операцій напередодні нового наступу на Москву. Це було винятково важливе і важке завдання за тих умов, коли більша частина Гетьманщини стала театром воєнних дій і на її території існувало два українських уряди. І якщо шведська армія (і особливо кавалерія), незважаючи на всі труднощі, втрати й недостачі, пережила важку зиму в Україні і збереглася як невелика, але досить потужна бойова сила, здатна до подальших операцій і генеральної битви, якої так довго прагнув Карл XII і уникав російський цар, котрого Нарва навчила поваги до шведського війська, то це сталося великою мірою завдяки гетьманові Мазепі (зрештою, певні запаси сіна, продовольства тощо були не лише в Батурині, хоча і в меншій кількості). Нагадаємо – подібна ж важка зимівля повністю добила кавалерію Наполеона в 1812 році, а кіннота шведів ще активно діяла в 1709 році аж до Полтавської битви включно. А це було б неможливо без достатньої кількості запасів фуражу, а також коней.

Дуже важливе значення мали заходи Мазепи щодо мобілізації українських сил та ресурсів на Правобережжі та Запорозькій Січі. Ще в листопаді 1708 року гетьман посилає з Ромен (які стали

штаб-квартирою Карла і Мазепи) на Правобережжя довірених людей, щоб організувати там опір Москві та забезпечити безперебійні комунікації з Польщею та Туреччиною. Хоча повністю цей план втілити в життя не вдалося внаслідок енергійних російських контрзаходів (зокрема, діяльності київського губернатора князя Д. Голіцина), становища правобережних козацьких полковників, які загалом перейшли на бік Москви, а особливо зради білоцерківського коменданта, сердюцького полковника Бурляя(він здав росіянам потужну фортецю із значними запасами), а згодом і капітуляції Кандиби, але південне Правобережжя (Чигиринщина) підтримало Мазепу й залишилося вірним гетьманові аж до знищення російськими військами Січі у травні 1709 року. Це мало чимале моральне значення для союзників, які чекали допомоги з Польщі і сподівалися підтримки з боку Туреччини й Криму, а згодом дуже допомогло під час втечі Карла XII і Мазепи до Бендер.

Судячи з російських і шведських документів, у центрі дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи та Карла XII наприкінці 1708 – на початку 1709 року було завершення грандіозного плану створення широкої антиросійської коаліції, до якої мали увійти, окрім України, Швеції та поляків Лещинського, ще кілька південно– та східноєвропейських держав і народів: Туреччина, Крим, Молдавія, Валахія, можливо Трансільванія, Дон, кубанські черкеси, Калмицька орда, казанські татари, башкири тощо. Можна вважати гетьмана одним із справжніх творців ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII століття, скерованих проти Російської імперії.

Вже перші місяці 1709 року позначилися великою активністю союзників у військовій та дипломатичній сфері. Король і гетьман вважали своїм головним завданням вибити військо Петра I з України і перенести воєнні дії за її межі, на російську територію, маючи на увазі основну мету кампанії – похід на Москву. Проте експедиція Карла XII на Слобожанщину в лютому 1709 року ставила перед собою не лише це завдання. Недарма король надавав їй особливого значення, і не випадково, що гетьман Мазепа і вірне йому українське військо взяли активну участь у цьому поході, що мав розпочати наступ на Москву з півдня (через Бєлгород або Харків). Схоже, цей похід також був пов'язаний з організацією нової військової коаліції проти Росії, важливими учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. З другого боку, ця експедиція повинна була спонукати до збройного виступу проти Москви донських козаків і народи Північного Кавказу та Поволжя (серед них основну роль посідали калмики хана Аюки). Побоювання Петра I, що король іде на Воронеж, базу

московського Азовського флоту, можливо, не були безпідставними.

Але широко задуманий східний похід Карла XII і Мазепи в лютому 1709 року не мав успіху. Союзники дійшли лише до Краснокутська і Городні – в напрямку на Бєлгород, а потім повернули на Коломак, що відкривало їм дорогу на Харків. На перешкоді стали сильний спротив російських військ та раптова зміна погоди. Після страшної, багатосніжної зими (коли морози нижче 30 градусів за Цельсієм були майже в усій Європі, у Венеції навіть замерзли знамениті канали, а шведи втратили кілька тисяч вояків внаслідок обморожень; особливо страждали поранені) в середині лютого раптом прийшла рання весна: вже 12 лютого була буря і злива. Почалася відлига і величезна повінь, яка завдала військам важких утрат. Подальший похід був неможливий. Шведи почали відступ, «лише кілька миль не дійшовши кордону з Азією», як гордо занотував у своїй історичній хроніці Адлерфельд. Тим часом російські війська, що не залишили Гетьманщини, скориставшись з відсутності значних шведських сил, ще більше розширили підконтрольну їм територію.

Але найголовніше, як ми вже наголошували вище, невдала експедиція на Слобідську Україну спричинила серйозні прояви партизанської війни проти шведів. Жорстокість шведів була зумовлена насамперед тим, що Карл XII дивився на Слобожанщину як на частину Російської держави (якою вона формально й була). Відповідно слобожани не вважалися підданими гетьмана Мазепи, а прямими підданими царя. Це була для шведів «ворожа країна», а вони мали вже багатий досвід поводження з населенням таких країн. Дослідники одностайно стверджують, що Карл XII «систематично й свідомо зруйнував пройдену ним територію» (Б. Крупницький). Наслідки всього цього були фатальними для шведів. На Слобожанщині та в прикордонних полках Гетьманщини почалася справжня партизанська війна проти шведів, «ведена з упертістю й завзяттям головно українськими селянами» (Б. Крупницький), яку надзвичайно спритно використало в своїх інтересах російське військове командування.

За таких умов гетьман Мазепа вперто намагався повернути примхливу пані Фортуну на свій бік. Дуже активною була його дипломатична діяльність. Великим успіхом стало приєднання до союзу Мазепи і Карла Запорозької Січі, але її зруйнування в травні 1709 року стало справжньою трагедією для союзників. Починаючи з листопада 1708 року і особливо в перші місяці 1709 року гетьман послав кілька дипломатичних місій до Туреччини

(Горленка і Згури до сілістрійського сераскера Юсуфа-паші, через якого велися переговори з турецьким урядом, а також до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота, а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), до Станіслава Лещинського (до Польщі їздив один із найнадійніших старшин-мазепинців – Федір Нахимовський, представник давньої українсько-єврейської родини), до запорожців (кілька місій, зокрема В. Чуйкевича, К. Мокієвського та Ф. Мировича) і, мабуть, на Дон (чи, скоріше, на Кубань, де були тоді вцілілі повстанці-некрасовці).

Не всі ці місії мали успіх. Туреччина та Крим не відмовлялися підтримати короля та гетьмана, але в цілому не давали однозначної відповіді, віддаючи перевагу вичікуванню. Зокрема, невдача Слобожанського походу в лютому 1709 року, а особливо зруйнування Запорозької Січі російськими військами в травні 1709 року не могли не вплинути на позицію турецького султана та кримського хана, на допомогу яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа. Щоправда, войовничий і розумний хан Девлет-Ґірей неодноразово заявляв про готовність у будь-який момент відправити своїх вершників на допомогу Карлу і Мазепі, але запал хана стримував султан і особливо його великий візир, на «миролюбство» якого сильно впливав і такий банальний чинник, як чималі хабарі, які давав візирові та іншим недалекоглядним та ласим до грошей турецьким вельможам російський посланник до Стамбула Толстой. Проте Мазепі та шведському королю пощастило не тільки зберегти інтерес Криму і Туреччини до антиросійської коаліції, але й налагодити постійні контакти та уможливити продовження переговорів з цими країнами. Хоча Туреччина і навіть Крим так і не виступили проти Росії за життя гетьмана, дипломатичні заходи Мазепи навесні 1709 року забезпечували південний фланг для союзної шведсько-української армії, а також врятували шведську справу після Полтавської катастрофи.

На початку літа 1709 року король і гетьман починають останній раунд військового протистояння з царем – з метою змусити Петра I дати генеральний бій. Розпочалась відома облога Полтави. Подальші події загальновідомі. Карл XII і Мазепа програли свою останню ставку 27 червня 1709 року на кривавих полтавських полях.

Через недостатньо активне переслідування з боку ворога шведам і козакам Мазепи вдалося, зберігаючи дисципліну, відступити до Переволочни на Дніпрі. Гетьман, якому було дуже погано, з двома тисячами козаків та із частиною скарбів переправився через Дніпро 29 червня близько четвертої години

дня, а шведський король, відібравши 1300 солдат та офіцерів, здійснив переправу в ніч з 29 на 30 червня (джерела твердять в один голос – Карла, як і гетьмана, переправили запорозькі козаки). Човнів та плотів не вистачало (читач, напевне, пам'ятає про те, що запорозька флотилія, зібрана в Переволочні, була знищена росіянами і Ґалаґаном). Тому переправити всю 16-тисячну армію шведів та кілька тисяч гетьманців і запорожців, що залишалися на лівому березі, було неможливо. Нарешті з'явилися й переслідувачі – Петро I послав наздоганяти шведів драгунські полки під командуванням Меншикова, Волконського та Голіцина. Генерал Левенхаупт у безвихідній ситуації занепав духом і провів опитування офіцерів та генералітету, що слід робити, битися чи капітулювати. Результати були неясними. Тоді головнокомандувач шведської армії наказав спалити секретні документи, роздати солдатам жалування та скласти зброю. Серед умов капітуляції пункт про долю союзників шведів – запорожців і гетьманців – був взагалі відсутній. Більшість українців у шведському таборі відчайдушно спробувала перепливти Дніпро, глибини якого стали могилою для багатьох козаків і старшин. Ті, хто не наважився на переправу, немилосердно винищувалися переможцями.

За іронією долі, затримка росіян під Переволочною, викликана необхідністю прийняти капітуляцію шведської армії, можливо, врятувала шведського короля та гетьмана Мазепу від полону. Петро I з радістю чекав звістки про захоплення обох, вигадуючи бенкетні тости для привітання першого та люті тортури для останнього. Але прудкі козацькі коні мчали обох ворогів царя степовими шляхами на південь, до володінь Османської імперії.

7 липня шведи і запорожці переправилися через Південний Буг, причому переправу ледь не зірвала поява драгунів Волконського, які увесь час переслідували короля та гетьмана. Проте і на цей раз запорожці врятували Мазепу і Карла, самі зазнавши втрат. Неподалік проходив державний кордон між українськими та турецькими землями, і росіяни не могли переслідувати втікачів далі, бо це означало спровокувати війну між Росією та Туреччиною, до якої Петро був ще не готовий. Тому цар спробував домогтися видачі втікачів іншими способами (про це дещо згодом). Загін Карла XII та гетьмана Мазепи не затримався надовго в прикордонній фортеці Очаків, а згодом переїхав західніше, до міста Бендери (у Бессарабії, сучасна Республіка Молдова). У Бендерах була резиденція турецького сераскера – військового та цивільного намісника Бессарабії, і тут можна було сподіватися на відновлення дипломатичних контактів

з Константинополем та Бахчисараєм. Саме в передмісті Бендер, Варниці, і став табором Карл XII, його шведи та більша частина українських політичних емігрантів-мазепинців. Щоправда, залишки генеральної старшини переїхали до столиці Молдавського князівства – міста Ясси. До Ясс переїхав навіть Пилип Орлик, посварившись із Войнаровським, який ледь не зарубав майбутнього творця «Пактів і конституції Війська Запорозького» в присутності Мазепи. Сам гетьман Мазепа жив у Варниці аж до своєї смерті. Шведський король вважав, що пробуде в цьому невеличкому провінційному місті на Дністрі недовго – він планував швидко зібрати своїх прихильників у Польщі (і дійсно – невдовзі до Бендер прибули більше двох тисяч поляків на чолі з Юзефом Потоцьким, найвідданішим прихильником Лещинського і Карла) і їхати до Швеції збирати нове військо. Проте старий український гетьман знав, що його дні пораховані.

Матеріальне становище українських емігрантів було важким. Значні скарби зберіг лише сам Іван Мазепа. Володіючи великими багатствами, він завжди цінував їх не самі по собі, а як засіб, яким можна впливати на людей, зміцнювати свій авторитет та здобувати їхню підтримку і вдячність. Протягом 1708—1709 років він зробив чимало різноманітних, нерідко дуже цінних подарунків: королю Карлу (якому він позичив незадовго до Полтавської битви 60 тисяч талерів), кошовому Костю Гордієнку, звичайним запорожцям, шведським генералам. Але український гетьман умів щедро віддячити і людині, яка просто колись стала йому в пригоді. Так, взимку 1708/1709 року під час одного із нападів російської кавалерії на обоз шведсько-українського війська молодий офіцер шведського кінногвардійського полку Абрахам Седерхольм врятував частину майна Мазепи. Гетьман віддячив 29-річному Седерхольму по-королівськи – подарував чотири позолочені срібні кубки та чудового коня в розкішній збруї, на якому Абрахам брав згодом участь у Полтавській битві. Незважаючи на все це, до Бендер гетьман потрапив, усе ще володіючи значними багатствами. Це були в'юки із золотими та срібними монетами, коштовна зброя (шаблі, списи, булави) та клейноди, а головне – коштовне каміння, яке займає мало місця і легко транспортується (про гетьманську скриньку із самоцвітами згадують шведські джерела). Про Мазепині скарби ходили легенди. За оцінками шведського комісара Солдана, що склав на прохання Мазепи опис його майна за кілька годин до смерті гетьмана, цінність усього майна українського володаря становила від 750 тисяч до 1 мільйона шведських рейхсталерів (чверть річного прибутку Швеції станом на 1699 рік). Але ці багатства навряд чи могли втішити важко хворого гетьмана. З моменту

приїзду до Варниці він майже не вставав з ліжка. Його стан погіршувався, але гетьман навіть тепер цікавився тим, що відбувається в політичному світі. При дядькові постійно перебував Войнаровський – його вважали спадкоємцем скарбів, а можливо, і булави гетьмана у вигнанні. Карл XII нерідко відвідував свого союзника і кілька разів присилав до нього посланців з важливими новинами. Новини ці були різні, але здебільшого прикрі – про капітуляцію шведів під Переволочною, придушення виступів правобережних козаків і селян, а також про прагнення Петра I домогтися від турецького султана видачі Карла XII та Мазепи. Але турецькі урядовці, розуміючи, що нова війна Росії та Османської імперії – лише справа часу, твердо відмовлялися це зробити. Вони посилались на норму, записану в Корані, яка забороняє видачу втікачів, що потрапили під покровительство до мусульман, їхнім ворогам.

Наприкінці вересня 1709 року стан здоров'я гетьмана погіршився настільки, що до Ясс було послано гінця по православного священика. Гетьман сповідався і потім вирішив владнати також свої земні справи. Для цього він попросив Карла XII прислати йому якусь вірну людину – король прислав Густава Солдана, який знав слов'янські мови та латину. Солдан здійснив опис коштовностей, що були у Мазепи, і зацікавився скринькою з документами. Але гетьман лише сказав, що серед цих паперів є такі, які можуть коштувати голови багатьом сильним світу цього (зокрема, опозиційним щодо царя російським аристократам), і додав, що ці таємниці він забере із собою в могилу. Потім гетьман спалив ці папери (чим дуже засмутив не одне покоління істориків України та Росії, але, можливо, дійсно врятував кілька життів). За даними Солдана, гетьман України Іван Степанович Мазепа-Колединський відійшов у вічність близько десятої години вечора 21 вересня 1709 року.

Наступного дня українці та шведи влаштували гетьманові урочисте поховання. За свідченням шведських джерел, карету з тілом гетьмана везли шість білих як сніг коней, попереду процесії йшли сурмачі та барабанщики, а за труною кілька чоловік несли гетьманські клейноди. Далі вузькими вулицями Бендер крокували козаки-гетьманці та запорожці з оголеними шаблями та похиленими прапорами, їхала козацька старшина та Карл XII, що, незважаючи на біль у нозі від поранення, прийшов віддати шану своєму союзникові. Замикали процесію жінки (дружини, сестри та доньки козаків і старшин з Гетьманщини), які за українським звичаєм гучно голосили за померлим. Тіло Івана Степановича було тимчасово поховане у парафіяльній церкві Варниці, згодом було прийнято рішення перевезти його на територію хоч і

васального щодо Туреччини, але православного Молдавського князівства, і поховати в освяченій землі. За кілька днів Григорій Герцик і двоє слуг перевезли останки гетьмана до міста Галац на Дунаї, де у кафедральному соборі монастиря Святого Юрія місцевий митрополит відслужив панахиду за упокій душі Івана Степановича. Тіло гетьмана було поховане в цегляному склепі всередині церкви (поширена середньовічна практика поховання видатних осіб з числа аристократії). Церемонія пройшла без великих урочистостей, на що згодом у листі нарікатиме Орлик.

Проте тлінним останкам великих українських політиків рідко вдавалося мирно спочивати в своїх могилах. Кістки Івана Мазепи викидали з могили кілька разів. Спершу, за свідченням молдавських літописів, це зробили російські солдати Петра I під час Прутського походу 1711 року, потім турецькі вояки у 1821 році, шукаючи коштовності, поховані, за легендою, разом із гетьманом. Згодом під час чергової російсько-турецької війни у 1829 році те саме вчинили російські солдати, які ще й пошкодили надгробну плиту (можливо, саме вони збили напис і зображення герба гетьмана). Проте, за свідченням Костіна, Нікульчі та румунського історика Когальнічану, ченці кожного разу знову ховали прах гетьмана, причому востаннє вони, схоже, навіть не знали, хто саме похований у їхній церкві. У 1835 році в тій же церкві було поховано румунського боярина, для чого було відкрито склеп Мазепи і відсунуто вбік кістки гетьмана. За кілька років по тому в Молдавії було заборонено ховати небіжчиків у церквах, і родина боярина Дерекчі забрала прах свого родича з церкви, поховавши разом із невідомими їм кістками на подвір'ї біля церкви. Саме там, схоже, і спочиває український гетьман дотепер.

Питання про точне місце поховання Івана Мазепи цікавило багатьох істориків, як аматорів, так і професіоналів. Так, у 1876 році французький дипломат, знавець слов'янських мов барон Адольф д'Авріль (який цікавився українською історією та літературою і, зокрема, перекладав французькою вірші Шевченка) спробував встановити місце поховання українського гетьмана в Галаці. Він бачив якусь стару плиту із затертим написом, на якій ледь видно було зображення орла (чи то одноголового польського, чи двоголового візантійського, якого успадкували Австрія та Росія). Місцева традиція пов'язувала цю плиту з ім'ям Мазепи, але барон вирішив не тривожити прах того, хто, можливо, лежав під нею. Схоже, цю ж плиту ще в 1845 році бачив уже згаданий румунський історик Когальнічану. Є дані, що ця плита була неточною пізньою копією, стару ж, з напівзбитим написом і дуже стертим зображенням, було подаровано ченцями

монастиря збирачу раритетів, братові молдавського господаря Михайлу Гиці. У 1930—1931 роках справою поховання Мазепи зацікавився Український науковий інститут у Варшаві. Він відправив у відрядження до Румунії свого співробітника, доктора Трепке, який провів ґрунтовну роботу в архівах румунських міст і двічі відвідав Галац. Трепке точно встановив, що Мазепа був похований саме тут (а не у Варниці чи Яссах, як нерідко вважали історики XIX століття – Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров) – адже всі тогочасні молдавські джерела одноголосно твердили про це. Бачив Трепке і велику мармурову плиту з написом, який він не зміг прочитати, і зображенням орла. На думку вченого, десь поруч мало бути і місце останнього спочинку гетьмана Мазепи.

Але могилу українського гетьмана на чужині відвідували не лише грабіжники, мстиві вандали або допитливі науковці. Ще в 1722 році Пилип Орлик, подорожуючи зі Стокгольма до Туреччини, відвідав Галац і, постоявши біля домовини Івана Мазепи, прочитав кілька молитов за упокій душі гетьмана (про що свідчить запис у його «Щоденнику»). Ще одним цікавим відвідувачем був офіцер російської армії Олексій Мартос, син скульптора Івана Мартоса (автора відомого пам'ятника Мініну та Пожарському в Москві), полум'яний український патріот – «мазепинець», як він сам себе називав, автор «Історії України і козаків», що не дійшла до наших днів, а також цікавих мемуарів, в яких він описав патріотичні почуття, що охопили його під час візиту до Галаца. Навесні 1877 року зовсім випадково на могилі Мазепи побував ще один українець – офіцер царської армії – Микола Тобілевич (згодом відомий як великий український актор і драматург Микола Садовський). У своїх спогадах Садовський яскраво змальовує той момент, коли він побачив плиту з чітким написом, який свідчив, що тут похований Іван Мазепа (ця плита вочевидь була виготовлена ченцями між 1845 та 1877 роками, як випливає з усього сказаного вище). Почуття, які охопили Садовського, також були почуттями українського патріота, а не імперського офіцера. «Ти, славний гетьмане, ти, останній нащадку колишньої вільної, багатої, свободолюбної України! Ти, поборнику святий, що не хотів себе лічити рабом серед зграї донощиків, блюдолизів, підніжків, грязі і рабів! Се ти! Так ось де ти знайшов собі місце довічного покою! А нас, дурнів, учать історії грецької, римської, середньовічної і таке інше, а своєї дасть Біг! Через те й не знаємо про твою вічну оселю! Аж вона ось де! І я низько вклонився гробниці того славного патріота, що бажав здобути щастя, і волю, і честь своїй рідній, бездольній країні і, знесилившись у тяжкій боротьбі, поліг у далекій чужині, анафемою затаврований. На тім світі праведний суддя розсудить

Петра та Івана. Безталанна ти, моя рідна Вкраїно! Але думи і пісні твої, що зосталися нам на споминки, свідчать про твою славу колишню, моя нене! Вони кажуть нам правду святу, що ми є й були нація! Вони кричать, вони квилять, вони клекочуть клекотом орлиним до щирих синів занедбаної України, що скривдженим синам її пора перестати у наймах жити, а, обнявши найменшого брата, поруч із ним своїй рідній неньці пора вже служити!»

Додамо, що на початку 1990-х років, уже після здобуття Україною незалежності, представниками української громадськості було здійснено символічне поховання землі, взятої з подвір'я церкви Святого Юрія в Галаці, у колишній гетьманській столиці, Батурині.

Джерела та література

Публікації джерел:

Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Т. 2—3. Приложения. – М., 1822.

Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991.

Вивід прав України // Вивід прав України: Збірка статей і документів. – Львів, 1991.

Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання, 1992.

Донесения британского посла в России сэра Чарльза Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 39, 50. – СПб., 1884—1886.

Журнал или Поденная записка государя императора Петра Великаго с 1689 года даже до заключения Нейштатского мира. – СПб., 1770.

З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський. – К.: НАН України, 1996.

Історія Русів. – К., 1991.

Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII і початку XVIII в. // Український археографічний збірник. – Т. III. – К., 1930.

Лист П. Орлика до С. Яворського // *Субтельний О.* Мазепинці. – К.: Либідь, 1994.

Листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни / Публікація В. Шевчука // Пам'ятки України. – 1991. – № 6.

Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.

Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 4. Приложения. – М., 1842.

Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століть. – Кн. 2. – К.: Молодь, 1989. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах. – К., 1995.

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII… // Чтения в обществе истории и древностей Российских. № 1. – М., 1847.

Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. VII, VIII, IX. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947—1950.

Томашівський С. Із записок Каролинців про 1708/09 р. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 92. — Львів, 1909.

Томашівський С. З донесень австрійського посла Плеєра в Москві 1708 і 1709 рр. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 92. – Львів, 1909.

Наукова та науково-популярна література:

Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969.

Борщак І. Мазепа. Життя та пориви великого гетьмана. – К.: Свенас, 1991.

Бочковська В. Г. Образ Мазепи у творах І. Максимовича // Могилянські читання. – К., 2000.

Брайчевський М. Правда і вигадки // Україна. – 1990. – № 6.

Вишневський Л. Мазепа: історія життя і зради // Наука і суспільство. – 1985. – № 9.

Гаврилюк П. А. Народний присуд зраднику Мазепі // Народна творчість і етнографія. – 1959. – № 3.

Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки (Львів, 21 червня – 24 серпня 2003 р.). – К.: ЄММА, 2003.

Господин А. Його зоря славна вождя знаменує // Пам'ятки України. – 1991. – № 6.

Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 92. — Львів, 1909.

Грушевський М. С. Глухів і Лебедин // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 92. – Львів, 1909.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII —XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996.

Доманицький В. Націотворча роль гетьмана Мазепи. – Чикаґо, 1960.

Донцов Д. Мазепа і мазепинство. – К.: Сіяч, 1918.

Дудко Ф. Могила гетьмана Івана Мазепи // Галицька старовина. – 1994. – № 9.

Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М.: Новое литературное обозрение, 1995.

Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992.

Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – К.: Веселка, 1992.

Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті / Упоряд. та передмова М. Слабошпицького. – К.: Рада, 1994.

Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена» // Киевская старина. – 1886.

Килимник С. Світогляд гетьмана І. Мазепи та основні риси його характеру // Пороги. – Буенос-Айрес, 1954. – № 54/55.

Коновалова М. М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі: Автореф. дисертації на звання канд. філол. наук. 10.01.01.– Львів, 2001.

Костомаров Н. И. Мазепа. – М.: Республика, 1992.

Купранець О. Виклятий гетьман Мазепа. – Торонто, 1958.

Луців В. Гетьман Іван Мазепа. – Торонто, 1954.

Мазепа. Збірник. – К.: Мистецтво, 1993.

Маланюк Є. Illustrissimus Dominus Mazeppa – тло і постать. – К.: Обереги, 1991.

Млиновецький Р. Гетьман Іван Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій». – Торонто, 1976.

Оглоблін О. Петрик – ханський гетьман України // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – № 89. – К., 1930.

Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001.

Островський Я. Мазепа. Поміж романтичною легендою та політикою // Матеріали наукової сесії «Польсько-українські мистецькі контакти, друга половина XVIII – початок XX ст.» – Краків, 1988.

Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998.

Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.

Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3.

Полтава. Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.

Праці українського наукового інституту. – Т. 46—48. — Варшава, 1938.

Рудницький Л. А. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. – 1994. – № 9.

Саченко С. Мазепа – будівничий // Наука і суспільство. – 1991. – № 4.

Січинський В. Іван Мазепа – людина і меценат. – Філадельфія, 1951.

Славутич Я. «Озмітеся всі за руки…»: Гетьман Іван Мазепа як поет // Київ. – 1991. – № 3.

Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.

Субтельний О. Мазепинці. – К.: Либідь, 1994.

Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Госэкономиздат, 1958.

Ткаченко М. В. Погляд на події 1708 р. через призму поеми О. Пушкіна «Полтава» // Могилянські читання. – К., 2000.

Токаржевський-Карашевич І. Жінки в житті Мазепи //

Визвольний шлях. – № 7. – Лондон, 1954.

Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. – 1993. – № 2.

Шевчук В. І славили, і ганили… Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. – 1991. – № 6.

Шендрик Л., Янович О. Гетьман І. С. Мазепа у портретах // Криниця. – 1995. – № 1—3.

Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. – К.: Політвидав УРСР, 1951.

Шутой В. Северная война 1700—1721 гг. – М.: Просвещение, 1970.

Шутой В. Е. Историзм «Полтавы» Пушкина // Вопросы истории. – 1974. – № 12.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993.

Яковлева Т. Архив коша Новой Запорожской Сечи и гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб., 2004.

Яковлева-Таирова Т. Мазепа (серия ЖЗЛ). – М.: Молодая гвардия, 2007.